

Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση

Ενδιάμεση Έκθεση
Δεκέμβριος
2019

Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση
Ενδιάμεση Έκθεση 4, Δεκέμβριος 2019

ISSN: 2529-1173

Copyright © INE ΓΣΕΕ

Ιουλιανού 24, Αθήνα 10434

Τηλ. 210 8202247, 210 8202249

e-mail: f.athousaki@inegsee.gr, www.inegsee.gr

Γλωσσική επιμέλεια – Διορθώσεις: Στέλλα Ζούπα

*Απαγορεύεται η με οποιονδήποτε τρόπο ανατύπωση ή
μετάφραση όλου ή μέρους του κειμένου χωρίς την άδεια του εκδότη.
Επίσης, η αναδημοσίευση (όλου ή μέρους του) χωρίς αναφορά της πηγής.*

Η παρούσα έκθεση αναρτήθηκε στο site του INE ΓΣΕΕ στις 04/12/2019.

Περιεχόμενα

Βασικά συμπεράσματα.....	6
1. Εισαγωγή.....	11
2. Μακροοικονομικές εξελίξεις	14
3. Δημοσιονομικές εξελίξεις και η φερεγγυότητα του δημόσιου τομέα.....	28
4. Η κατάσταση στην αγορά εργασίας και οι συνθήκες διαβίωσης	45
4.1 Μισθοί και κατώτατος μισθός	48
4.2 Δείκτες φτώχειας	52
4.3 Δείκτες ανισότητας	56
5. Διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας και αναπτυξιακές προοπτικές	59
5.1 Προϊόντα-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας.....	60
5.2 Μείωση του εμπορικού ελλείμματος: Υφιστάμενο αποτέλεσμα ή αποτέλεσμα υποκατάστασης;.....	64
5.3 Πολλαπλασιαστές απασχόλησης και επαγγελμάτων.....	66
5.4 Μελέτη περίπτωσης 1: Οι κατασκευές ως πυλώνας ανάπτυξης της οικονομίας.....	70
5.5 Μελέτη περίπτωσης 2: Ο τουρισμός ως ατμομηχανή της ελληνικής οικονομίας.....	73
Βιβλιογραφία.....	77
Ηλεκτρονικές πηγές.....	79
Παράρτημα 1: Παραγόμενα προϊόντα.....	80

Ευρετήριο Πινάκων		σελ.
Πίνακας 2.1	Συνιστώσες της εγχώριας ζήτησης ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ (Ελλάδα, 2017:1-2019:2)	17
Πίνακας 3.1	Βασικά μεγέθη Γενικής Κυβέρνησης (σε εκατ. ευρώ και ποσοστό [%] του ΑΕΠ)	28
Πίνακας 4.1	Μέσο ημερομίσθιο και μέσος μισθός επιχειρήσεων (σε ευρώ, Απρίλιος 2019)	48
Πίνακας 4.2	Προσδιοριστικοί παράγοντες απόκλισης ημερομισθίου μεταξύ των δύο φύλων (ΕΕ-28 και Ελλάδα)	50
Πίνακας 5.1	Προϊόντα-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας (2010 και 2015)	62
Πίνακας 5.2	Πολλαπλασιαστές απασχόλησης της ελληνικής οικονομίας (2017)	67
Πίνακας 5.3	Κλάδοι-κλειδιά ως προς την έμμεση απασχόληση (Ελλάδα, 2010 και 2017)	68
Πίνακας 5.4	Πολλαπλασιαστές επαγγελμάτων (Ελλάδα, 2010 και 2017)	69
Πίνακας 5.5	Η θέση των κατασκευών και της διαχείρισης ακίνητης περιουσίας στο παραγωγικό υπόδειγμα της ελληνικής οικονομίας (2015 και 2017)	72
Πίνακας 5.6	Η θέση των υπηρεσιών διαμονής και εστίασης στο παραγωγικό υπόδειγμα της ελληνικής οικονομίας (2015 και 2017)	75

Ευρετήριο Διαγραμμάτων		σελ.
Διάγραμμα 2.1	Εξέλιξη του πραγματικού ΑΕΠ της Ελλάδας, του μέσου όρου της Ευρωζώνης και επιλεγμένων κρατών-μελών (2008:1-2019:2, σταθερές τιμές 2010, 2008:1=100)	15
Διάγραμμα 2.2	Πραγματικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ και πραγματική κατά κεφαλήν κατανάλωση σε Ελλάδα, μέσο όρο Ευρωζώνης και επιλεγμένα κράτη-μέλη (2008-2018, σταθερές τιμές 2010)	16
Διάγραμμα 2.3	Συμβολή των συνιστωσών της ενεργούς ζήτησης στον ρυθμό μεταβολής του πραγματικού ΑΕΠ (Ελλάδα, 2008-2019, σταθερές τιμές 2010)	17
Διάγραμμα 2.4	Όγκος εξαγωγών και εισαγωγών προϊόντων και υπηρεσιών και εμπορικό ισοζύγιο σε εκατ. ευρώ (Ελλάδα, 2014:1-2019:2, σταθερές τιμές 2010)	19
Διάγραμμα 2.5	Ισοζύγια θεσμικών τομέων της οικονομίας ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ (Ελλάδα, 2014:1-2019:2)	21
Διάγραμμα 2.6	Πραγματικό διαθέσιμο εισόδημα και πραγματική κατανάλωση νοικοκυριών σε εκατ. ευρώ (Ελλάδα, 2013:1-2019:2, σταθερές τιμές 2010)	22
Διάγραμμα 2.7	Ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου των μη-χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ σε Ελλάδα, μέσο όρο Ευρωζώνης και επιλεγμένα κράτη-μέλη (2014:1-2019:2)	24
Διάγραμμα 2.8	Καθαρός σχηματισμός παγίου κεφαλαίου και αδιανέμητα κέρδη των μη-χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ (Ελλάδα, 2014:1-2019:2)	25
Διάγραμμα 2.9	Δείκτης χρηματοοικονομικής ευθραυστότητας νοικοκυριών και μη-χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων (Ελλάδα, 2010:2-2019:2)	26
Διάγραμμα 3.1	Έσοδα, πρωτογενείς δαπάνες και πρωτογενές αποτέλεσμα Γενικής Κυβέρνησης (2016:1-2019:2, εκατ. ευρώ, τρέχουσες τιμές)	29
Διάγραμμα 3.2	Ληξιπρόθεσμες υποχρεώσεις και εκκρεμείς επιστροφές φόρων Γενικής Κυβέρνησης (Δεκέμβριος 2018-Σεπτέμβριος 2019)	33
Διάγραμμα 3.3	Τεκμαρτός φορολογικός συντελεστής κατανάλωσης (Ελλάδα, 2006-2018)	36
Διάγραμμα 3.4	Τεκμαρτός φορολογικός συντελεστής μισθωτής εργασίας (Ελλάδα, 2006-2018)	37
Διάγραμμα 3.5	Προσδιοριστικοί παράγοντες φόρου επί της μισθωτής εργασίας (Ελλάδα, 2006-2018)	38
Διάγραμμα 3.6	Τεκμαρτός φορολογικός συντελεστής εισοδήματος κεφαλαίου και επιχειρηματικής δραστηριότητας νοικοκυριών και αυτοαπασχολούμενων (Ελλάδα, 2006-2017)	39
Διάγραμμα 3.7	Τεκμαρτός φορολογικός συντελεστής εισοδήματος επιχειρήσεων (Ελλάδα, 2006-2017)	40
Διάγραμμα 3.8	Εξέλιξη του χρέους της Γενικής Κυβέρνησης (2012:1-2019:2)	42
Διάγραμμα 3.9	Δείκτης φερεγγυότητας της Γενικής Κυβέρνησης (1995-2020)	43

Διάγραμμα 4.1	Εναλλακτικοί δείκτες ανεργίας (Ελλάδα, 2008:1-2019:2)	46
Διάγραμμα 4.2	Πιθανότητες μετάβασης από την ανεργία στην εργασία (επί του ποσοστού [%] της ανεργίας), ετήσιος μέσος όρος τριμηνιαίων μεταβιβάσεων (2011-2018, Ελλάδα και επιλεγμένες χώρες της Ευρωζώνης)	47
Διάγραμμα 4.3	Πιθανότητες μετάβασης από την ανεργία στην εργασία (επί του ποσοστού [%] της ανεργίας) στην Ελλάδα ανά φύλο (2011-2018)	47
Διάγραμμα 4.4	Πιθανότητες μετάβασης από την ανεργία στην εργασία (επί του ποσοστού [%] της ανεργίας) στην Ελλάδα ανά διάρκεια ανεργίας (2011-2018)	48
Διάγραμμα 4.5	Δείκτης κατώτατου και υποκατώτατου προς μέσο μισθό (%) (Μάιος 2016-Απρίλιος 2019)	49
Διάγραμμα 4.6	Διαφοροποίηση μισθών ανάλογα με το μέγεθος της επιχείρησης (Μάιος 2016- Απρίλιος 2019)	52
Διάγραμμα 4.7	Εξέλιξη βασικών δεικτών ποσοστού (%) φτώχειας στην Ελλάδα (2007-2018)	53
Διάγραμμα 4.8	Πληθυσμός (%) στο όριο της φτώχειας στην Ελλάδα ανά επαγγελματική κατηγορία (2009-2018)	54
Διάγραμμα 4.9	Ποσοστό νέων (15-29 ετών) σε Ελλάδα και Ευρωζώνη που δεν εντάσσονται ούτε στην αγορά εργασίας ούτε στην εκπαίδευση	55
Διάγραμμα 4.10	Δείκτης υλικής στέρησης (%) για την Ελλάδα (2009-2018)	56
Διάγραμμα 4.11	Δείκτες Gini (%) με και χωρίς μεταβιβαστικές πληρωμές για την Ελλάδα (2009-2018)	57
Διάγραμμα 4.12	Δείκτες Gini (%) με και χωρίς μεταβιβαστικές πληρωμές για την Ευρωζώνη (2009-2018)	57
Διάγραμμα 5.1	Το εισαγωγικό περιεχόμενο στις βασικές συνιστώσες της τελικής ζήτησης (Ελλάδα, 2010 και 2015)	66

Βασικά συμπεράσματα

- ✚ Παρά τη θετική εξέλιξη του πραγματικού ΑΕΠ το α' εξάμηνο του 2019, διαπιστώνεται απουσία ενδογενών μηχανισμών που θα δημιουργήσουν διατηρήσιμες ροές εισοδήματος τέτοιες, ώστε να θέσουν την οικονομία σε βιώσιμη αναπτυξιακή τροχιά.
- ✚ Το αναπτυξιακό κενό της ελληνικής οικονομίας και το έλλειμμα ευημερίας συγκριτικά με την προ κρίσης περίοδο αλλά και με την Ευρωζώνη διατηρείται υψηλό. Το πραγματικό ΑΕΠ υπολείπεται κατά 23% από αυτό του 2008, όταν η πλειονότητα των κρατών-μελών της Ευρωζώνης έχει ήδη ανακάμψει. Αντίστοιχα, μεταξύ 2008 και 2018 το κατά κεφαλήν πραγματικό ΑΕΠ μειώθηκε κατά 4.770 ευρώ, ενώ η κατά κεφαλήν πραγματική κατανάλωση μειώθηκε κατά 3.300 ευρώ.
- ✚ Η εσωτερική ζήτηση παρουσιάζει στασιμότητα, τόσο από την πλευρά της κατανάλωσης όσο και της επένδυσης. Η εξωτερική ζήτηση έχει εξίσου περιορισμένη επίδραση στην οικονομική δραστηριότητα, καθώς το θετικό αποτέλεσμα των εξαγωγών αντισταθμίζεται πλήρως από το αρνητικό αποτέλεσμα των εισαγωγών. Η εδραίωση βιώσιμων όσο και ισχυρών αναπτυξιακών προοπτικών για την ελληνική οικονομία απαιτεί έναν κρίσιμο όγκο νέων επενδύσεων στοχευμένων στην αναβάθμιση και στον εκσυγχρονισμό της εγχώριας παραγωγικής δομής.
- ✚ Οι επενδύσεις των μη-χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων κυμαίνονται γύρω στο 5% του ΑΕΠ, παρουσιάζοντας σημαντική απόκλιση από τον μέσο όρο της Ευρωζώνης και από τα κράτη-μέλη της νότιας περιφέρειάς της. Η υστέρηση αυτή αποτελεί βασική αιτία εμπλοκής των μεσοπρόθεσμων προοπτικών της ελληνικής οικονομίας.
- ✚ Το στοιχείο αυτό γίνεται ακόμα πιο εμφανές συνυπολογίζοντας ότι το φυσικό κεφάλαιο της ελληνικής οικονομίας εξακολουθεί να μειώνεται. Οι καθαρές επενδύσεις των μη-χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων αντιστοιχούσαν στο -0,6% του ΑΕΠ το α' τρίμηνο του 2019 και στο -0,2% του ΑΕΠ το β' τρίμηνο του 2019. Πρέπει να τονιστεί ότι η χρηματοδότηση νέων επενδύσεων θα μπορούσε να γίνει μέσω της χρήσης ιδίων κεφαλαίων, αφού τα αδιανέμητα κέρδη ήταν ίσα με 1,6% του ΑΕΠ το β' τρίμηνο του 2019. Επομένως, με δεδομένα τα ευρήματα

αυτά, εξάγεται το συμπέρασμα ότι η αύξηση των επενδύσεων δεν φαίνεται να περιορίζεται τόσο από έλλειμμα χρηματοδότησης όσο από έλλειμμα πρόθεσης των εγχώριων επιχειρηματιών να επενδύσουν.

- ✚ Το β' τρίμηνο του 2019 το διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών ξεπέρασε την κατανάλωσή τους, έπειτα από μια μακρά περίοδο αρνητικών αποταμιεύσεων. Η αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος οφείλεται μερικώς στην αύξηση του κατώτατου μισθού και του γενικού επιπέδου των μισθών αλλά και στην αύξηση των κοινωνικών παροχών το β' τρίμηνο του τρέχοντος έτους. Ωστόσο, παραμένει ασαφές αν η αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος θα στηρίξει μια υψηλότερη καταναλωτική δαπάνη, καθώς επίσης και εάν η θετική ροή αποταμιεύσεων είναι διατηρήσιμη.
- ✚ Το 2019 αναμένεται να αποτελέσει ένα ακόμη έτος δημοσιονομικών υπεραποδόσεων και υψηλών πλεονασμάτων. Τα αποτελέσματα της Γενικής Κυβέρνησης το β' τρίμηνο εμφανίζονται βελτιωμένα έναντι του αντίστοιχου τριμήνου του 2018 με όλες τις βασικές κατηγορίες δημόσιων εσόδων να καταγράφουν θετική ετήσια μεταβολή.
- ✚ Παρά τα υπερπλεονάσματα και την υποχώρηση του κόστους δανεισμού, η μετάβαση του Δημοσίου σε καθεστώς διατηρήσιμης χρηματοπιστωτικής φερεγγυότητας παραμένει αβέβαιη και θα εξαρτηθεί, μεταξύ άλλων, από την εκπλήρωση ή μη των υψηλών αναπτυξιακών προσδοκιών που έχουν καλλιεργήσει οι φοροελαφρύνσεις, τον βραχυμεσοπρόθεσμο ρυθμό μεγέθυνσης του ΑΕΠ, τις ανισορροπίες σε κρίσιμα ισοζύγια της οικονομίας, καθώς και από τις εξελίξεις στο ευρύτερο εξωτερικό περιβάλλον.
- ✚ Οι φοροελαφρύνσεις θα μπορούσαν, υπό προϋποθέσεις, να βελτιώσουν τις συνθήκες ρευστότητας στην αγορά. Διατηρούμε όμως επιφυλάξεις ως προς την προσδοκώμενη επεκτατική συμβολή τους. Η υπόθεση ότι η μείωση των φόρων θα μετασχηματιστεί σχεδόν αυτόματα σε αύξηση της ιδιωτικής κατανάλωσης και κυρίως των επενδύσεων είναι χαμηλού ρεαλισμού, ειδικά σε ένα περιβάλλον χρηματοδοτικών περιορισμών και υψηλών δανειακών και άλλων υποχρεώσεων. Ωστόσο, η μείωση της φορολογίας καθίσταται επιτακτική λόγω της υπέρμετρα υψηλής

φορολογικής επιβάρυνσης ειδικά των νοικοκυριών και των εργαζομένων κατά τη μνημονιακή περίοδο.

- ✚ Στο πλαίσιο αυτό, το δημοσιονομικό αποτέλεσμα του 2020 θα εξαρτηθεί, μεταξύ άλλων, από την απόδοση των νέων μέτρων. Με δεδομένα το υψηλό επενδυτικό κενό της ελληνικής οικονομίας και την υψηλή ροπή προς κατανάλωση των χαμηλότερων εισοδηματικών τάξεων, υψηλότερα μεγεθυντικά οφέλη θα μπορούσαν, κατά την άποψή μας, να διασφαλιστούν μέσω μιας αλλαγής του μείγματος της δημοσιονομικής πολιτικής που, παράλληλα με την κινητοποίηση περισσότερων δημόσιων επενδύσεων στο πλαίσιο ενός πράσινου αναπτυξιακού σχεδίου, θα έδινε μεγαλύτερη έμφαση στη μείωση της φορολογικής επιβάρυνσης των νοικοκυριών και των εργαζομένων.
- ✚ Η αναπροσαρμογή αυτή είναι εξαιρετικά κρίσιμη για τον πράσινο μετασχηματισμό της οικονομίας, την ενίσχυση των ιδιωτικών επενδύσεων, τη στήριξη της απασχόλησης και των ροών εισοδήματος στην οικονομία, διασφαλίζοντας τη μακροοικονομική και χρηματοπιστωτική της σταθερότητα.
- ✚ Παρόλο που η αγορά εργασίας συνεχίζει να εμφανίζει σημάδια σταθερής ανάκαμψης, η εξέλιξη της ανεργίας βελτιώνεται με αργούς ρυθμούς και όχι πάντα με ίσους όρους για όλες τις ομάδες των εργαζομένων. Χαρακτηριστικό είναι ότι στην Ελλάδα οι πιθανότητες μετάβασης από την ανεργία στην εργασία υπολογίζονται σε 7% (επί του ποσοστού της ανεργίας) – 8% για τους άνδρες και 6% για τις γυναίκες. Αρκετά πιο δύσκολο είναι να μεταβούν από την ανεργία στην εργασία οι μακροχρόνια άνεργοι (3%) σε σχέση με όσους είναι άνεργοι λιγότερο από ένα έτος (17%).
- ✚ Η αύξηση των μέσων μισθών τόσο σε επίπεδο πλήρους όσο και μερικής απασχόλησης αντανακλά τη βελτίωση του κλίματος στην αγορά εργασίας. Παρ' όλα αυτά, εμφανίζονται σε αυτήν σημαντικές διαφοροποιήσεις αμοιβών τόσο μεταξύ ανδρών και γυναικών (απόκλιση ημερομισθίου 14,49% τον Απρίλιο του 2019) όσο και μεταξύ μικρών και μεγάλων επιχειρήσεων (απόκλιση μισθού 53,5% το αντίστοιχο διάστημα στην πλήρη απασχόληση).

- ✚ Οι δείκτες φτώχειας παρουσιάζονται μειωμένοι το 2018, αλλά παρουσιάζουν αύξηση της τάξης των 26,9 ποσοστιαίων μονάδων από το 2010, με έτος βάσης το 2008. Ο πληθυσμός που εμφανίζει τα μεγαλύτερα ποσοστά φτώχειας είναι οι άνεργοι, ενώ ακολουθούν ο οικονομικά μη ενεργός πληθυσμός και οι μη μισθωτοί εργαζόμενοι. Ο δείκτης ανισότητας Gini εμφανίζεται μειωμένος το 2018 κατά 1,1 ποσοστιαίες μονάδες.
- ✚ Ο αριθμός των προϊόντων-κλειδιών της ελληνικής οικονομίας το 2015 παραμένει σταθερός σε σχέση με το 2010. Αυτό υποδεικνύει ότι η συνεκτικότητα του παραγωγικού υποδείγματος δεν εμφανίζει αξιοσημείωτες μεταβολές. Στη μεγάλη τους πλειονότητα τα προϊόντα-κλειδιά προέρχονται από τη μεταποίηση, γεγονός που αναδεικνύει την κομβική θέση του τομέα στο παραγωγικό σύστημα. Ιδιαίτερη σημασία θα πρέπει να δοθεί στην ανάπτυξη των κλάδων που παράγουν προϊόντα-κλειδιά υψηλής ή σχετικά υψηλής τεχνολογίας, όπως ηλεκτρονικούς υπολογιστές, ηλεκτρονικά και οπτικά προϊόντα, χημικές ουσίες και ηλεκτρολογικό εξοπλισμό.
- ✚ Προκύπτει αύξηση της εξάρτησης από εισαγωγές σε όλες σχεδόν τις κατηγορίες δαπανών, με εξαίρεση τις δημόσιες δαπάνες. Η μεταβολή αυτή, σε συνδυασμό με την ποιοτική υποβάθμιση των εξαγωγών, ενισχύει τον ισχυρισμό του ΙΝΕ ΓΣΕΕ ότι τελικά οι πολιτικές λιτότητας και εσωτερικής υποτίμησης συνέβαλαν στην περαιτέρω εξάρτηση της εγχώριας παραγωγής και κατανάλωσης από τις εισαγωγές και ότι η βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου τα τελευταία χρόνια αποδίδεται κυρίως στη μείωση της συνολικής ζήτησης παρά στην υποκατάσταση των εισαγωγών.
- ✚ Ο αριθμός των κλάδων-κλειδιών ως προς την απασχόληση, λαμβάνοντας υπόψη τους έμμεσους πολλαπλασιαστές, μειώθηκε κατά την περίοδο 2010-2017. Αυτό υποδεικνύει ότι οι εφαρμοζόμενες οικονομικές πολιτικές κατά την κρίση υποβάθμισαν την ικανότητα του παραγωγικού συστήματος να δημιουργεί ενδογενώς απασχόληση. Όσον αφορά τους πολλαπλασιαστές απασχόλησης ως προς τα επαγγέλματα, τον υψηλότερο εμφανίζουν οι «Πωλητές σε καταστήματα» και

ακολουθούν οι «Καθαριστές και βοηθοί οικιών, ξενοδοχείων και γραφείων» και οι «υπάλληλοι γενικών καθηκόντων».

- ✚ Η ενεργοποίηση του κατασκευαστικού τομέα θα μπορούσε να δημιουργήσει επεκτατικό αποτέλεσμα βραχυμεσοπρόθεσμα. Ωστόσο, κατά την άποψή μας, δεν πρέπει να γίνει ξανά το επίκεντρο του αναπτυξιακού μοντέλου της χώρας. Η συμβολή του έγκειται περισσότερο στην ανάπτυξη άλλων κλάδων, ιδίως εκείνων που παράγουν προϊόντα-κλειδιά, και σε μικρότερο βαθμό στη δημιουργία συνολικής απασχόλησης. Από την άλλη πλευρά όμως, η ενσωμάτωση των πράσινων τεχνολογιών στις κατασκευές θα μπορούσαν να έχουν θετικό περιβαλλοντικό αποτύπωμα, ενώ μια έμμεση ευεργετική επίδραση είναι η ανάπτυξη τεχνογνωσίας και η δημιουργία αντίστοιχων οικονομιών κλίμακας στην εγχώρια παραγωγή οικολογικών υλικών που χρησιμοποιούνται στις κατασκευές.
- ✚ Η συμβολή των «Υπηρεσιών διαμονής και εστίασης», που είναι πιο στενά συνυφασμένες με τον τουρισμό, έγκειται περισσότερο στη δημιουργία απασχόλησης, στην οποία εμφανίζει σχετικά καλές επιδόσεις και δευτερευόντως στην ανάπτυξη άλλων κλάδων. Ιδιαίτερα θετική συμβολή μπορεί να έχουν στην ανάπτυξη του αγροδιατροφικού τομέα, με τον οποίο διαθέτουν πολύ ισχυρές κάθετες διασυνδέσεις.
- ✚ Η άποψη του ΙΝΕ ΓΣΕΕ είναι ότι στη μεταμνημονιακή εποχή το αναπτυξιακό υπόδειγμα της ελληνικής οικονομίας δεν πρέπει να εξειδικευτεί σε ορισμένους κλάδους ή να παραμείνει εγκλωβισμένο σε δραστηριότητες σχετικά χαμηλού τεχνολογικού επιπέδου. Η ενίσχυση παραδοσιακών δραστηριοτήτων, όπως οι κατασκευές και ο τουρισμός, θα πρέπει να γίνει στο πλαίσιο της μετάβασης σε ένα πιο ισόρροπο μοντέλο ανάπτυξης και να συνοδευτεί από την ενίσχυση κλάδων που παράγουν προϊόντα-κλειδιά, ιδίως εκείνων που είναι υψηλής τεχνολογίας και εντάσεως γνώσεως, καθώς και στις αντίστοιχες υπηρεσίες.

1. Εισαγωγή

Η παρούσα Ενδιάμεση Έκθεση του ΙΝΕ ΓΣΕΕ εξετάζει την κατάσταση της ελληνικής οικονομίας όπως αυτή διαμορφώθηκε στο τέλος του α' εξαμήνου του 2019. Το ενδιαφέρον μας εστιάζεται σε οικονομικά μεγέθη τα οποία, στη δική μας οπτική, είναι θεμελιακά για τη μακροοικονομική, δημοσιονομική και χρηματοπιστωτική προοπτική της οικονομίας, για την κατάσταση της αγοράς εργασίας, καθώς και για την αξιολόγηση της οριστικής μετάβασης της οικονομίας στη μετά την κρίση εποχή. Η ανάλυση των εμπειρικών δεδομένων μάς οδηγεί στην εκτίμηση ότι η ελληνική οικονομία συνεχίζει να κινείται σε κατεύθυνση ήπιας ανάκαμψης, χωρίς ωστόσο να υπάρχουν ακόμη ισχυρές βραχυμεσοπρόθεσμες ενδείξεις μιας ισχυρής επεκτατικής δυναμικής. Το οικονομικό κλίμα έχει βελτιωθεί σε επίπεδο προσδοκιών, κυρίως μετά τις εθνικές εκλογές του Ιουλίου του 2019, όμως η συμπεριφορά θεμελιακών μεγεθών της οικονομίας, τουλάχιστον στη διάρκεια του α' εξαμήνου του τρέχοντος έτους, δεν δημιουργεί ισχυρή εμπιστοσύνη ως προς τις απαραίτητες μεταβολές μεγεθών που θα επιβεβαίωναν τον πραγματισμό των προσδοκιών αυτών.

Στην παραπάνω εκτίμηση συμπεριλαμβάνουμε τους πολλαπλούς κινδύνους και τις αβεβαιότητες που παράγουν οι διεθνείς οικονομικές και γεωπολιτικές εξελίξεις. Η πιθανή έξοδος του Ηνωμένου Βασιλείου από την ΕΕ, ο αυξανόμενος οικονομικός εθνικισμός, η αβεβαιότητα στις διεθνείς αγορές χρήματος και κεφαλαίου και η συγκρατημένη απαισιοδοξία για τις μακροοικονομικές επιδόσεις ισχυρών οικονομιών συνθέτουν ένα πλέγμα παραγόντων οι οποίοι θα μπορούσαν να επηρεάσουν αρνητικά την προσπάθεια μετάβασης της χώρας σε ένα νέο καθεστώς υψηλότερων ρυθμών μεγέθυνσης και άμβλυνσης σοβαρών κοινωνικών προβλημάτων που δημιουργήθηκαν μέσα στην κρίση και οι εργαζόμενοι εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν. Ανάμεσα σε αυτά, υπογραμμίζουμε τα υψηλά ποσοστά ανεργίας, φτώχειας και οικονομικής ανισότητας, τις χαμηλές αμοιβές, τις μεγάλες διαφοροποιήσεις στην αγορά εργασίας και την ανησυχητική αύξηση της εργασιακής επισφάλειας. Αν στα προβλήματα αυτά προσθέσουμε αφενός την αδυναμία της ΕΕ να εξελιχθεί θεσμικά προς την κατεύθυνση μιας ουσιαστικής μεταβολής των

δημοσιονομικών της κανόνων και να προχωρήσει σε μεταρρυθμίσεις που θα ενισχύσουν τις πράσινες και παραγωγικές επενδύσεις και τις τυπικές μορφές απασχόλησης, και αφετέρου την αβεβαιότητα που συνοδεύει τις επιπτώσεις της ψηφιοποίησης και της κλιματικής αλλαγής στις συνθήκες και στους όρους εργασίας, και γενικότερα στο παραγωγικό σύστημα της οικονομίας, τότε καθίσταται επιτακτική η ανάγκη ουσιαστικών παρεμβάσεων οικονομικής πολιτικής.

Η θέση του ΙΝΕ ΓΣΕΕ είναι ότι, αν θέλουμε με ρεαλισμό, αποτελεσματικότητα και βιώσιμο τρόπο να αντιμετωπίσουμε τις νέες προκλήσεις, απαιτείται η ταχύτερη δυνατή διαμόρφωση συνθηκών για τη μετάβαση της οικονομίας σε ένα νέο μοντέλο βιώσιμης ανάπτυξης. Η μετάβαση αυτή προϋποθέτει τον σχεδιασμό μιας νέας ισόρροπης αναπτυξιακής στρατηγικής σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο με πυλώνες την απασχόληση, την υψηλή τεχνολογική εξειδίκευση των νέων επενδύσεων, τη διατηρήσιμη αύξηση της παραγωγικότητας, τον μακροοικονομικό και χρηματοπιστωτικό μετασχηματισμό, την κλαδική αναδιάρθρωση και διεύρυνση της παραγωγικής και εξαγωγικής βάσης, τη μείωση της εξάρτησης της οικονομίας από τις εισαγωγές, την εκβάθυνση της οικονομικής δημοκρατίας, την ενδυνάμωση του θεσμικού κοινωνικού διαλόγου και την ουσιαστική ενίσχυση των ατομικών και των κοινωνικών δικαιωμάτων. Με αυτόν τον τρόπο, η Ελλάδα θα μπορέσει να διαχειριστεί τη θέση και το μέλλον της εν μέσω των νέων συνθηκών που διαμορφώνει η κλιματική αλλαγή αλλά και ενόψει των πολλαπλών προκλήσεων της λεγόμενης 4ης βιομηχανικής επανάστασης, με διατηρήσιμη ευημερία και κοινωνική δικαιοσύνη.

Στο πλαίσιο αυτό, η αναπτυξιακή πολιτική της κυβέρνησης, όπως μορφοποιήθηκε πρόσφατα από τις ρυθμίσεις του αναπτυξιακού νομοσχεδίου (Ν. 4635/2019), δημιουργεί μεν υπεραισιόδοξες προσδοκίες στους κύκλους της αγοράς αλλά και ανησυχία στον κόσμο της εργασίας ως προς την αποτελεσματικότητα και τις συνέπειες μιας στρατηγικής που περιορίζεται στη μείωση της φορολογίας, ως μέσο προσέλκυσης στρατηγικών επενδύσεων, και σε ελαφρύνσεις προσανατολισμένες σε μεγάλο βαθμό στην ενεργοποίηση της οικοδομικής δραστηριότητας. Όπως σημειώνουμε στην ανάλυση που ακολουθεί,

η πρόθεση της κυβέρνησης να ενισχύσει τον κατασκευαστικό κλάδο θα μπορούσε να λειτουργήσει επεκτατικά βραχυμεσοπρόθεσμα, αλλά δεν αποτελεί βιώσιμη παρέμβαση στον αναγκαίο τεχνολογικό-παραγωγικό μετασχηματισμό της οικονομίας. Η δε αποτελεσματικότητα αυτής της επεκτατικής παρέμβασης θα εξαρτηθεί σε μεγάλο βαθμό από τη δυνατότητα του τραπεζικού συστήματος να παράσχει δάνεια, ενώ φαίνεται να μη λαμβάνεται υπόψη η περαιτέρω επιβάρυνση της ήδη μη φερέγγυας κατάστασης του χρηματοοικονομικού ισοζυγίου των νοικοκυριών και των πιθανών επιπτώσεων στη χρηματοπιστωτική σταθερότητα της οικονομίας.

Ωστόσο, κρίνουμε ως ιδιαίτερα σημαντικό ότι η διατηρησιμότητα της όποιας πραγματικής μεγέθυνσης λάβει χώρα τα επόμενα χρόνια θα εξαρτηθεί από τις κοινωνικές αξίες που θα υπηρετήσει. Η επιλογή βελτίωσης του πλαισίου λειτουργίας των ιδιωτικών οικονομικών δραστηριοτήτων με ρυθμίσεις που επιφέρουν σημαντικές μεταβολές στο πεδίο του εργατικού δικαίου, κυρίως του συλλογικού αλλά και του ατομικού, με περαιτέρω αποδυνάμωση και συρρίκνωση του προστατευτικού πλαισίου των εργασιακών δικαιωμάτων και ενίσχυση της χαμηλού κόστους εργασιακής ευελιξίας, δημιουργεί αρνητικές επιδράσεις. Οικονομική μεγέθυνση που συνοδεύεται από ανισότητα και αβεβαιότητα για τους εργαζομένους δεν είναι διατηρήσιμη γιατί πρωτίστως υπονομεύει θεμελιώδη ατομικά δικαιώματα.

Ολοκληρώνοντας την εισαγωγή αυτή, θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε ότι με την παρούσα Ενδιάμεση Έκθεση για το έτος 2019¹ το ΙΝΕ ΓΣΕΕ ανοίγει έναν νέο κύκλο στις δημόσιες παρεμβάσεις του με κεντρικό στόχο την ανάλυση και την ανάδειξη των αναγκαίων μακροοικονομικών, χρηματοπιστωτικών και παραγωγικών μετασχηματισμών και θεσμικών αλλαγών στην αγορά εργασίας που θα κρίνουν τη μετάβαση της οικονομίας σε ένα βιώσιμο και κοινωνικά δίκαιο μοντέλο ανάπτυξης.

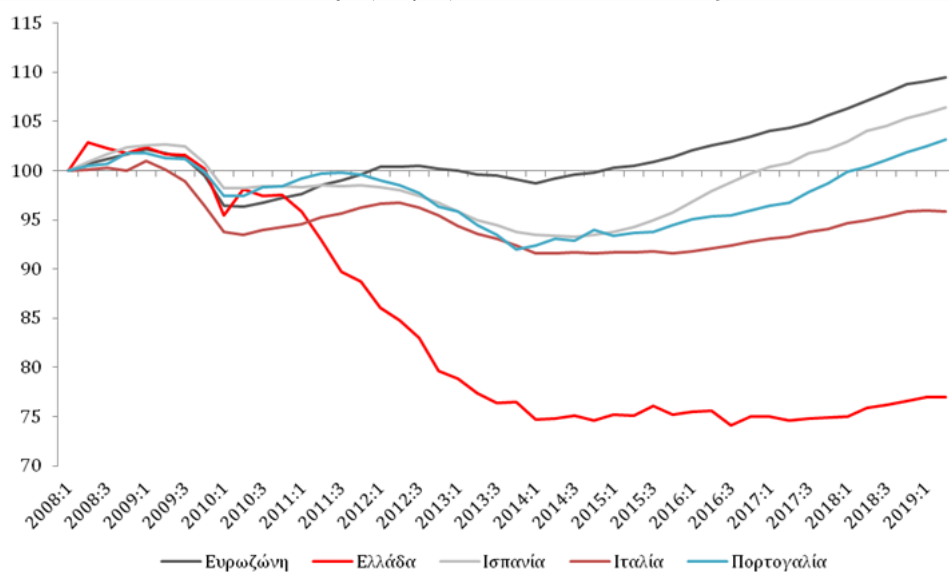
¹ Στην εκπόνηση της Ενδιάμεσης Έκθεσης για την ελληνική οικονομία και την απασχόληση του έτους 2019, εκτός από τον Γιώργο Αργείτη, Επιστημονικό Διευθυντή του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ, ο οποίος είχε τον συντονισμό, την επιμέλεια και την ευθύνη, συμμετείχαν και οι Λ. Βανδώρου, Ν. Κορατζάνης, Δ. Παϊταρίδης και Χ. Πιέρρος.

2. Μακροοικονομικές εξελίξεις

Το α' εξάμηνο του 2019 ο ρυθμός μεταβολής του πραγματικού ΑΕΠ ήταν θετικός (1,5%), ωστόσο σαφώς μικρότερος του αντίστοιχου εξαμήνου του 2018. Το αποτέλεσμα αυτό, δεδομένης της μεταμνημονιακής ανάγκης για επίτευξη υψηλών ρυθμών μεγέθυνσης, δημιουργεί προβληματισμό και συγκρατημένη ανησυχία, καθώς μια σειρά από επεκτατικές παρεμβάσεις που έγιναν ή έχουν δρομολογηθεί απαιτούν χρόνο για να φέρουν αποτελέσματα. Συνεπώς, είναι κρίσιμη η πορεία της χώρας στη διάρκεια του β' εξαμήνου. Η επιβεβαίωση της πρόβλεψης της κυβέρνησης περί αύξησης του πραγματικού ΑΕΠ κατά 2% για το σύνολο του 2019 προϋποθέτει το β' εξάμηνο η ελληνική οικονομία να αναπτυχθεί με ρυθμό μεγαλύτερο του 2,5%. Η εκτίμησή μας είναι ότι η μετάβαση της οικονομίας σε μια περίοδο υψηλών ρυθμών μεγέθυνσης φαίνεται να μην είναι εύκολη παρά τη βελτίωση του οικονομικού κλίματος. Οι διεθνείς οικονομικές εξελίξεις και η διαχρονική αδυναμία ανάπτυξης ενδογενών μηχανισμών δημιουργίας ροών εισοδήματος και ρευστότητας παράγουν υστερήσεις σε σημαντικούς χώρους της οικονομίας.

Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι το αναπτυξιακό κενό της ελληνικής οικονομίας και το έλλειμμα ευημερίας συγκριτικά με την προ κρίσης περίοδο αλλά και με την Ευρωζώνη διατηρείται υψηλό. Όπως παρατηρούμε στο Διάγραμμα 2.1, το οποίο καταγράφει με τη μορφή δείκτη την εξέλιξη του πραγματικού ΑΕΠ της Ελλάδας, του μέσου όρου της Ευρωζώνης και επιλεγμένων κρατών-μελών, το ελληνικό ΑΕΠ υστερεί σε σχέση με το επίπεδο του 2008 κατά 23%. Αντιθέτως, η πλειονότητα των κρατών-μελών έχει ανακάμψει μετά την πτώση του ΑΕΠ λόγω της παγκόσμιας και της ευρωπαϊκής οικονομικής κρίσης. Η Ευρωζώνη στο σύνολό της φαίνεται ότι ανέκαμψε ήδη από το 2015, η Ισπανία το 2017, ενώ η Πορτογαλία το 2018. Το πραγματικό ΑΕΠ της Ιταλίας εξακολουθεί να υπολείπεται του επιπέδου του 2008 (-4%), όμως το κενό είναι σαφώς μικρότερο συγκριτικά με την Ελλάδα. Επιπλέον –και ίσως πιο σημαντικό– η απόκλιση μεταξύ της Ελλάδας και της Ευρωζώνης παραμένει υψηλή εξαιτίας της έλλειψης διατηρήσιμης και υψηλής αναπτυξιακής δυναμικής στην Ελλάδα.

Διάγραμμα 2.1: Εξέλιξη του πραγματικού ΑΕΠ της Ελλάδας, του μέσου όρου της Ευρωζώνης και επιλεγμένων κρατών-μελών (2008:1-2019:2, σταθερές τιμές 2010, 2008:1=100)



Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

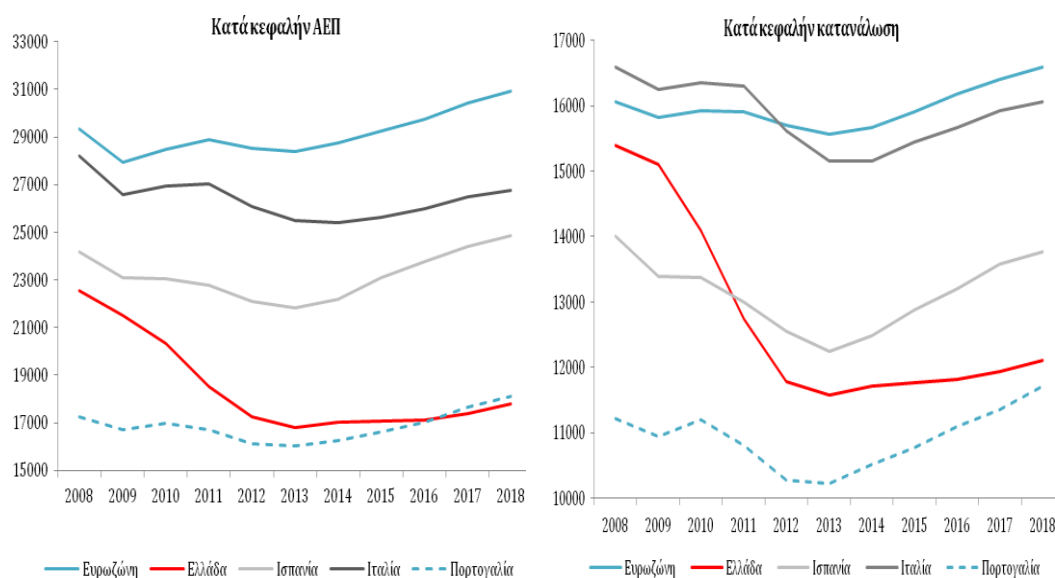
Σημείωση: Εποχικά και ημερολογιακά διορθωμένα στοιχεία.

Όμοια είναι η εικόνα, εξετάζοντας τη μεταβολή του πραγματικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ και της πραγματικής κατά κεφαλήν κατανάλωσης στο Διάγραμμα 2.2. Η ελληνική οικονομία είναι η μόνη στην οποία παρατηρείται μεγάλη πτώση τόσο στο ΑΕΠ όσο και στην κατανάλωση. Ειδικότερα, μεταξύ 2008 και 2018 το κατά κεφαλήν ΑΕΠ μειώθηκε στην Ελλάδα κατά 4.770 ευρώ, ενώ στην Ιταλία κατά 1.470 ευρώ. Αντιθέτως, στην Ευρωζώνη αυξήθηκε κατά 1.580 ευρώ, στην Ισπανία κατά 680 ευρώ και στην Πορτογαλία κατά 850 ευρώ.

Αναφορικά με την πραγματική κατά κεφαλήν κατανάλωση, στην Ελλάδα μειώθηκε για το ίδιο διάστημα κατά 3.300 ευρώ, ενώ στην Ιταλία και στην Ισπανία η κατά κεφαλήν κατανάλωση το 2018 υπολείπεται του επιπέδου του 2008 κατά 520 ευρώ και 230 ευρώ αντίστοιχα. Στο ίδιο διάστημα, στο σύνολο της Ευρωζώνης η κατά κεφαλήν κατανάλωση αυξήθηκε κατά 540 ευρώ και στην Πορτογαλία κατά 500 ευρώ.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι υπάρχει υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου της χώρας και απόκλιση από τον μέσο όρο της Ευρωζώνης. Τα σχετικά μεγέθη υποδεικνύουν ότι μετά το 2014 το βιοτικό επίπεδο των Ελλήνων είναι σχεδόν αμετάβλητο, παρά τους ήπιους ρυθμούς μεγέθυνσης του πραγματικού ΑΕΠ.

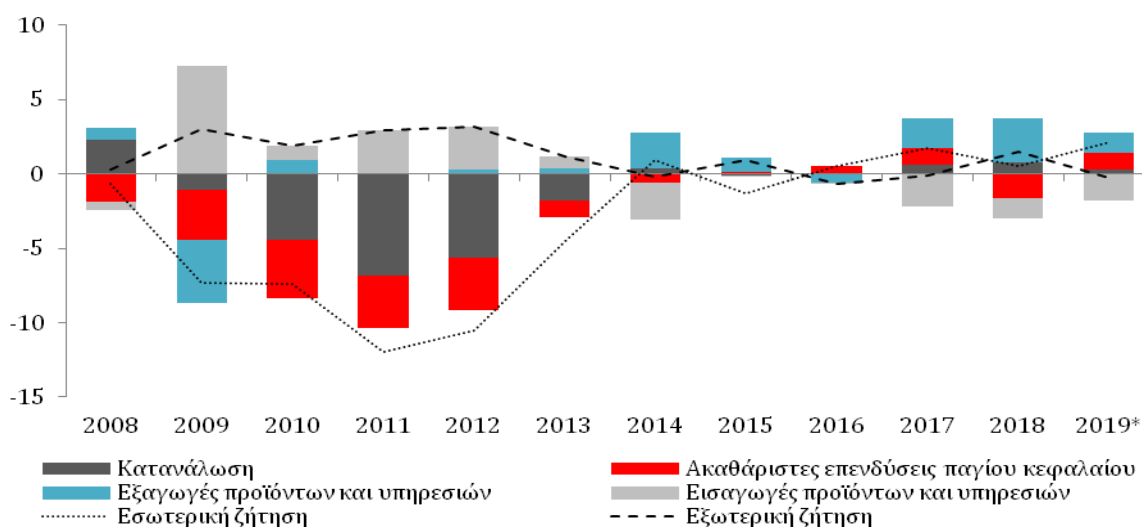
Διάγραμμα 2.2: Πραγματικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ και πραγματική κατά κεφαλήν κατανάλωση σε Ελλάδα, μέσο όρο Ευρωζώνης και επιλεγμένα κράτη-μέλη (2008-2018, σταθερές τιμές 2010)



Πηγή: Eurostat

Μεγάλο αναλυτικό ενδιαφέρον έχει η εξέταση των συνιστωσών της ενεργούς ζήτησης στην οικονομική μεγέθυνση (Διάγραμμα 2.3). Μετά τη μεγάλη πτώση της εγχώριας ζήτησης την περίοδο 2009-2013, η οποία αντισταθμίστηκε μόνο μέσω της μείωσης της ζήτησης για εισαγωγές, η συμβολή της εσωτερικής ζήτησης στο ΑΕΠ είναι περιορισμένη, καθώς κυμαίνεται σε ένα πολύ χαμηλό, και οριακά θετικό, επίπεδο. Η κατάσταση αυτή αποτυπώνει την περιορισμένη δυναμική που μπορεί να δημιουργήσει ο ιδιωτικός τομέας τόσο σε όρους κατανάλωσης όσο και επένδυσης. Ομοίως, η συμβολή της εξωτερικής ζήτησης στη μεγέθυνση της οικονομίας είναι ιδιαιτέρως περιορισμένη, αφού η θετική συμβολή των εξαγωγών προϊόντων και υπηρεσιών αντισταθμίζεται από τις αντίστοιχες εισαγωγές.

Διάγραμμα 2.3: Συμβολή των συνιστωσών της ενεργούς ζήτησης στον ρυθμό μεταβολής του πραγματικού ΑΕΠ (Ελλάδα, 2008-2019, σταθερές τιμές 2010)



Πηγή: AMECO

Σημείωση: Εξαιρούνται η δημόσια δαπάνη και η μεταβολή στα αποθέματα.

* Εκτιμήσεις Ευρωπαϊκής Επιτροπής

Εξετάζοντας τις βασικές συνιστώσες της εγχώριας ζήτησης στη διάρθρωση του ΑΕΠ, παρατηρούμε ότι η ιδιωτική κατανάλωση εξακολουθεί να αποτελεί τον κύριο προσδιοριστικό παράγοντα, αν και η συμβολή της στην οικονομική δραστηριότητα είναι πτωτική (βλ. Πίνακα 2.1). Το α' τρίμηνο του 2019 αντιστοιχούσε στο 67,8% του ΑΕΠ, ενώ το β' τρίμηνο του 2019 στο 67,3%, έναντι 69,9% του ΑΕΠ το α' τρίμηνο του 2017. Η συμβολή της δημόσιας δαπάνης στο ΑΕΠ κυμαίνεται μεταξύ 19% και 20% σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο, ενώ οι επενδύσεις των επιχειρήσεων, των νοικοκυριών και των αυτοαπασχολούμενων, καθώς και οι δημόσιες επενδύσεις αντιστοιχούν το β' τρίμηνο του 2019 μόλις στο 10,8% του ΑΕΠ.²

Πίνακας 2.1: Συνιστώσες της εγχώριας ζήτησης ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ (Ελλάδα, 2017:1-2019:2)

	2017:1	2017:2	2017:3	2017:4	2018:1	2018:2	2018:3	2018:4	2019:1	2019:2	Μέσος όρος
Ιδιωτική κατανάλωση	69,9%	69,0%	68,6%	68,3%	68,2%	68,6%	68,1%	68,0%	67,8%	67,3%	68,4%
Δημόσια δαπάνη	20,0%	19,9%	19,8%	19,8%	19,6%	19,1%	19,1%	19,3%	19,3%	19,7%	19,6%

² Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονιστεί ότι ο όγκος των αλλαγών στα αποθέματα, ο οποίος επί της ουσίας αντανάκλα λάθη στατιστικής μέτρησης των επενδύσεων, είναι τέτοιος ώστε τα διαθέσιμα δεδομένα αποτελούν απλώς μια προσέγγιση των πραγματικών μεγεθών.

Ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου	12,5%	10,6%	15,0%	13,9%	10,9%	12,2%	11,9%	9,7%	11,4%	10,8%	11,9%
Αλλαγές στα αποθέματα	1,8%	1,9%	-4,8%	-1,7%	0,6%	0,2%	3,6%	2,2%	2,0%	2,4%	0,8%

Πηγή: Eurostat

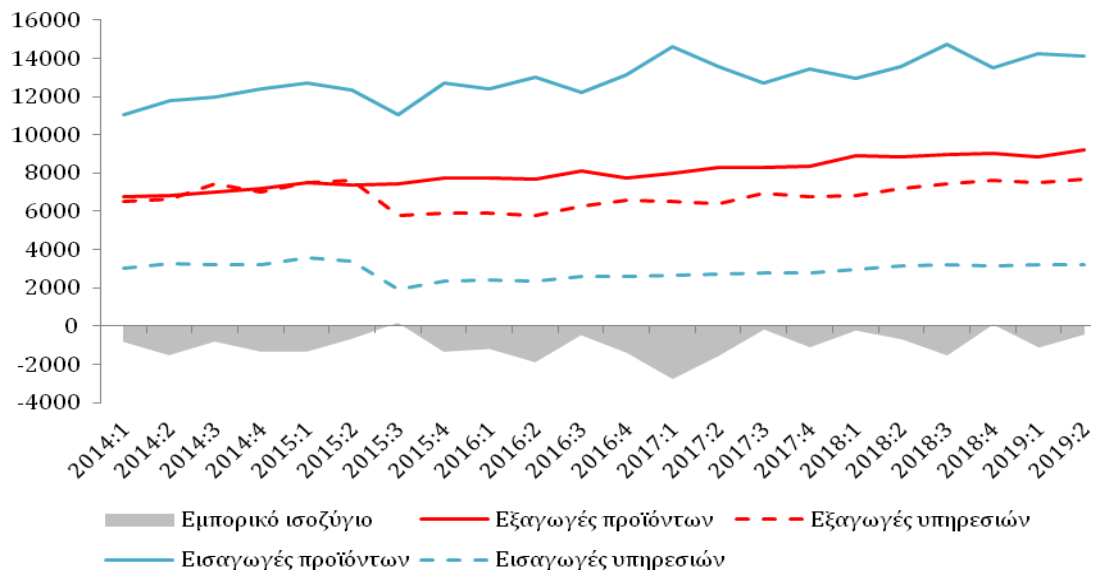
Σημείωση: Εποχικά και ημερολογιακά διορθωμένα στοιχεία.

Η αδύναμη παραγωγική διάρθρωση της οικονομίας γίνεται εμφανής στη συνδυαστική εξέλιξη των εξαγωγών και των εισαγωγών προϊόντων και υπηρεσιών. Οι εξαγωγές συμβάλλουν όλο και περισσότερο στο ΑΕΠ (37,2% το β' τρίμηνο του 2019, όταν ο μέσος όρος της περιόδου 2017:1-2019:2 είναι ίσος με 35,1% του ΑΕΠ), όπως αντίστοιχα και οι εισαγωγές κατά την ίδια αναλογία (37,4% του ΑΕΠ το β' τρίμηνο του 2019, όταν ο μέσος όρος αντιστοιχεί στο 35,8% του ΑΕΠ). Η εισαγωγική εξάρτηση της εγχώριας παραγωγής είναι αρκετά υψηλή, ώστε η ενίσχυση του ΑΕΠ και των εξαγωγών οδηγεί αυτομάτως σε υψηλότερη ζήτηση για ενδιάμεσα εισαγόμενα προϊόντα.³

Ως αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης, το εμπορικό ισοζύγιο είναι διαχρονικά ελλειμματικό. Έχουμε δείξει σε άλλες Εκθέσεις του ΙΝΕ ΓΣΕΕ ότι η βελτίωσή του στη διάρκεια των Προγραμμάτων Οικονομικής Προσαρμογής (ΠΟΠ) οφείλεται πρωτίστως στην ιστορικών διαστάσεων κατάρρευση της εγχώριας οικονομικής δραστηριότητας. Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι οι πραγματικές εξαγωγές προϊόντων και υπηρεσιών παρουσιάζουν σταθερή αύξηση από το 2014 και ύστερα, με εξαίρεση την περίοδο εφαρμογής των κεφαλαιακών ελέγχων το γ' τρίμηνο του 2015, η οποία επηρέασε κυρίως το ισοζύγιο των υπηρεσιών (βλ. Διάγραμμα 2.4). Τα δύο πρώτα τρίμηνα του 2019 οι εξαγωγές προϊόντων μειώθηκαν κατά 37 εκατ. ευρώ και αυξήθηκαν κατά 357 εκατ. ευρώ αντίστοιχα, σε σχέση με τα ίδια τρίμηνα του 2018, ενώ οι εξαγωγές υπηρεσιών αυξήθηκαν κατά 624 εκατ. ευρώ και 496 εκατ. ευρώ αντίστοιχα.

³ Βλ. επίσης Αγναντόπουλος και Ευστράτογλου (2013) και Αργείτης κ.ά. (2018: κεφ. 4).

Διάγραμμα 2.4: Όγκος εξαγωγών και εισαγωγών προϊόντων και υπηρεσιών και εμπορικό ισοζύγιο σε εκατ. ευρώ (Ελλάδα, 2014:1-2019:2, σταθερές τιμές 2010)



Πηγή: Eurostat

Σημείωση: Εποχικά και ημερολογιακά διορθωμένα στοιχεία.

Από την πλευρά των εισαγωγών υπηρεσιών οι μεταβολές ήταν οριακές (αύξηση κατά 190 εκατ. ευρώ και 90 εκατ. ευρώ για το α' και το β' τρίμηνο του 2019 σε σχέση με αυτά του 2018). Όμως, η αύξηση των εισαγωγών προϊόντων ήταν τέτοια (κατά 1,56 δισ. ευρώ και 527 εκατ. ευρώ τα δύο πρώτα τρίμηνα του 2019 σε σχέση με τα αντίστοιχα του 2018), ώστε η εξέλιξη του εμπορικού ισοζυγίου της χώρας να παραμένει ελλειμματική (-1,13 δισ. ευρώ και -444 εκατ. ευρώ αντίστοιχα τα δύο πρώτα τρίμηνα του 2019) περιορίζοντας την επεκτατική δυναμική της οικονομίας. Όπως έχει τονίσει το ΙΝΕ ΓΣΕΕ αρκετές φορές στο παρελθόν,⁴ η εδραίωση βιώσιμων όσο και ισχυρών αναπτυξιακών προοπτικών για την ελληνική οικονομία απαιτεί έναν κρίσιμο όγκο επενδύσεων στοχευμένων στην αναβάθμιση και στον εκσυγχρονισμό της εγχώριας παραγωγικής δομής, με σκοπό την προώθηση της παραγωγής προϊόντων υψηλού τεχνολογικού περιεχομένου, με αντίστοιχα υψηλή προστιθέμενη αξία και με υποκατάσταση εισαγωγών.

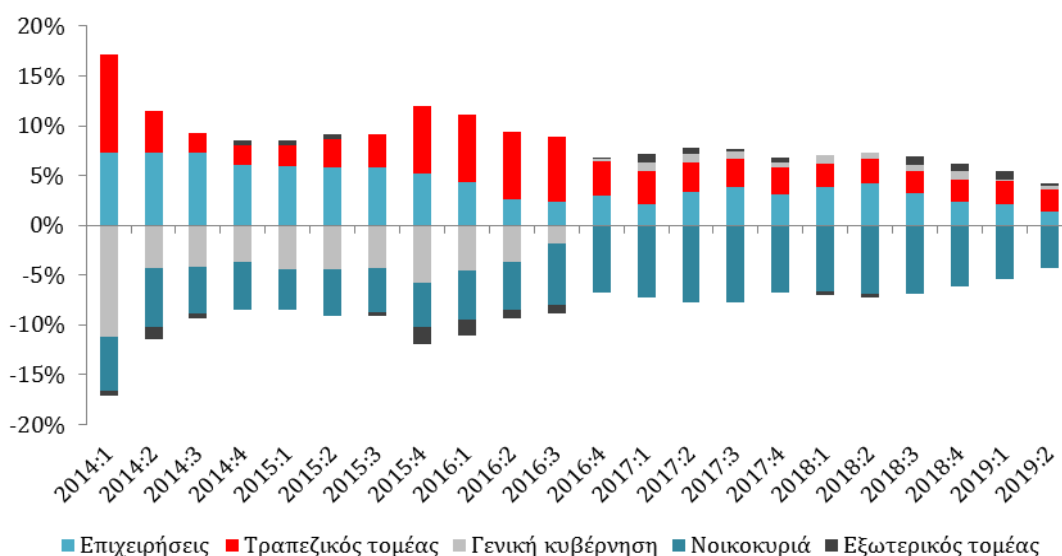
⁴ Βλ. ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2017, 2018).

Σε αυτό το πλαίσιο, απαιτείται ρεαλισμός στη χάραξη της οικονομικής πολιτικής, η οποία θα λαμβάνει υπόψη της το σύνολο των μακροοικονομικών και χρηματοοικονομικών συνθηκών που επικρατούν στο οικονομικό σύστημα. Η βιωσιμότητα της οικονομίας εξαρτάται όχι μόνο από τον όγκο αλλά και από το είδος των επενδύσεων, καθώς και από τη χρηματοοικονομική ευστάθεια των θεσμικών τομέων που θα επιτρέψει την ομαλή αναχρηματοδότηση των παραγωγικών επενδύσεων. Μια οικονομία με βιώσιμες μεσοπρόθεσμες προοπτικές χαρακτηρίζεται από έλλειμμα στο ισοζύγιο των επιχειρήσεων λόγω της επενδυτικής τους δραστηριότητας και πλεόνασμα στο ισοζύγιο των νοικοκυριών, το οποίο αντανακλά την αύξηση της αποταμίευσης και του πλούτου τους.⁵ Όμως, στην περίπτωση της Ελλάδας οι ανωτέρω συνθήκες δεν ισχύουν. Οι επιχειρήσεις διατηρούν διαρκώς πλεονασματική θέση, δηλαδή δεν επενδύουν, αν και θα μπορούσαν να αξιοποιήσουν ιδίους πόρους για να το πράξουν, ενώ τα νοικοκυριά έχουν σταθερά ελλειμματικό ισοζύγιο, εκτός από το β' τρίμηνο του 2019. Εν ολίγοις, ο καθαρός πλούτος των νοικοκυριών μειώνεται διαρκώς.

Η τάση αυτή ενισχύεται από δύο επιπλέον παράγοντες. Πρώτον, το μείγμα δημοσιονομικής πολιτικής είναι τέτοιο, ώστε διατηρεί την ελλειμματική θέση των νοικοκυριών, π.χ. απορροφά ρευστότητα από αυτά για να πετύχει τους δημοσιονομικούς στόχους και κυρίως τα μεγάλα πρωτογενή πλεονάσματα. Δεύτερον, η ελλειμματική διάρθρωση του εγχώριου παραγωγικού συστήματος δημιουργεί διαχρονικά ελλείμματα στο ισοζύγιο πληρωμών, με αποτέλεσμα να υπάρχει εκροή χρηματοοικονομικών πόρων προς το εξωτερικό.

⁵ Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση της βιωσιμότητας της οικονομίας μέσα από την εξέταση των ισοζυγίων των θεσμικών τομέων της βλ. Dodig et al. (2016).

Διάγραμμα 2.5: Ισοζύγια θεσμικών τομέων της οικονομίας ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ (Ελλάδα, 2014:1-2019:2)



Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (προσωρινά στοιχεία – επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Σημείωση: Μη εποχικά και ημερολογιακά διορθωμένα στοιχεία. Κυλιόμενοι μέσοι όροι τεσσάρων περιόδων. Το ισοζύγιο της Γενικής Κυβέρνησης είναι το δημοσιονομικό ισοζύγιο, το ισοζύγιο του εξωτερικού τομέα είναι το ανάστροφο ισοζύγιο πληρωμών της οικονομίας, το ισοζύγιο των νοικοκυριών είναι οι αποταμιεύσεις τους μείον τις κεφαλαιακές δαπάνες τους (επενδύσεις, φόροι επί του κεφαλαίου κ.λπ.), ενώ το ισοζύγιο των επιχειρήσεων και του τραπεζικού τομέα είναι τα αδιανέμητα κέρδη τους.

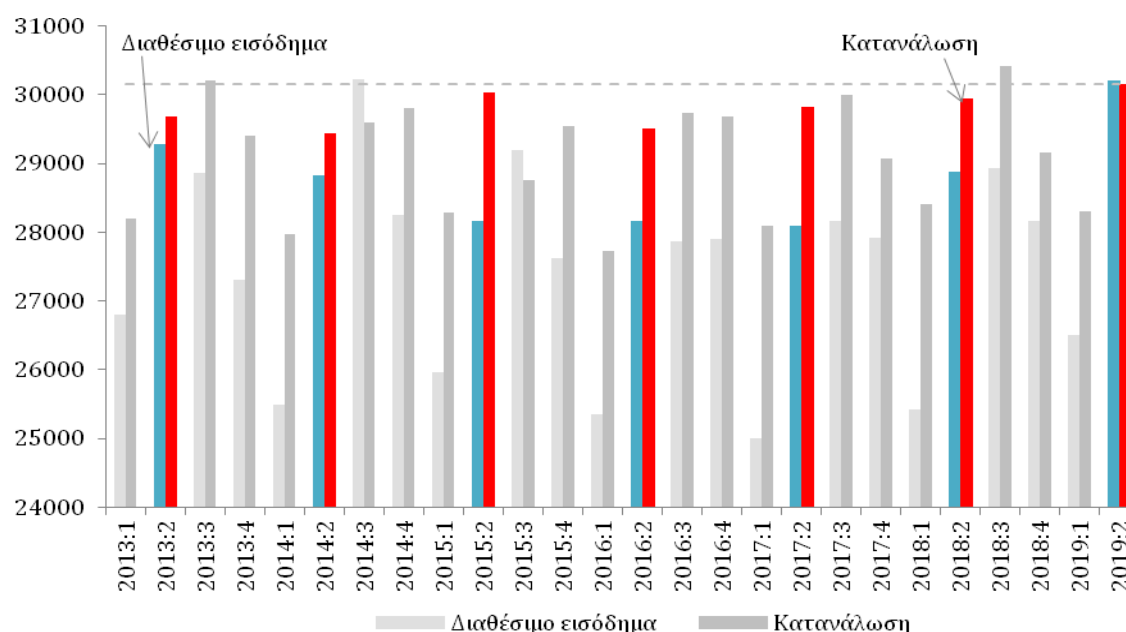
Τα παραπάνω γίνονται εμφανή στο Διάγραμμα 2.5, το οποίο καταγράφει τα ισοζύγια των θεσμικών τομέων ως ποσοστό του ΑΕΠ. Ο δημόσιος και ο εξωτερικός τομέας καταγράφουν οριακό πλεόνασμα, με το αντίστοιχο των επιχειρήσεων και του τραπεζικού τομέα να είναι σαφώς μεγαλύτερο, αν και παρουσιάζει πτωτική δυναμική. Συγκεκριμένα, το β' τρίμηνο του 2019 τα αδιανέμητα κέρδη (ή εναλλακτικά το ισοζύγιο) των επιχειρήσεων ήταν ίσα με 1,6% του ΑΕΠ, ενώ του τραπεζικού κλάδου με 2,7% του ΑΕΠ. Το πλεόνασμα των επιχειρήσεων και των τραπεζών χρηματοδοτείται κυρίως μέσα από το έλλειμμα των νοικοκυριών. Το β' τρίμηνο του 2019 το έλλειμμα των νοικοκυριών αντιστοιχούσε στο 2,9% του ΑΕΠ. Επί της ουσίας, τα νοικοκυριά μέσα από τη μείωση του καθαρού πλούτου τους στηρίζουν την οικονομική δραστηριότητα και τους ήπιους ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης.⁶ Ωστόσο, η συνθήκη αυτή δεν είναι βιώσιμη μεσοπρόθεσμα, καθώς από τη μια πλευρά η επενδυτική

⁶ Σημειώνεται ότι το β' τρίμηνο του 2019 σημαντική συνεισφορά στο πλεόνασμα των επιχειρήσεων και των τραπεζών είχε το θετικό ισοζύγιο πληρωμών ύψους 2,1% του ΑΕΠ, το οποίο όμως οφείλεται κυρίως στις εισροές πόρων από το ΕΣΠΑ και αποκλίνει σημαντικά από τον μέσο όρο της περιόδου (-0,3% του ΑΕΠ).

ανεπάρκεια μειώνει το παραγωγικό δυναμικό, ενώ από την άλλη υποβαθμίζεται η χρηματοοικονομική φερεγγυότητα των νοικοκυριών. Σε αυτό το πλαίσιο, το επεκτατικό αποτέλεσμα στην οικονομία από την πιθανή ενεργοποίηση του κλάδου των κατασκευών ενδέχεται να μετριαστεί από χρηματοδοτικούς περιορισμούς που σχετίζονται από την πλευρά της προσφοράς με την ποιότητα του ισολογισμού των τραπεζών εξαιτίας του προβλήματος των μη εξυπηρετούμενων δανείων και από την πλευρά της ζήτησης με τις υψηλές δανειακές υποχρεώσεις των νοικοκυριών σε σχέση με το εισόδημά τους.

Η δυσμενής θέση των νοικοκυριών γίνεται εμφανής μέσα από την εξέταση του Διαγράμματος 2.6, το οποίο απεικονίζει το διαθέσιμο εισόδημα και την κατανάλωσή τους εκφρασμένα σε σταθερές τιμές 2010. Η κατανάλωση των νοικοκυριών βρίσκεται μονίμως πάνω από το διαθέσιμο εισόδημά τους, με αποτέλεσμα οι αποταμιεύσεις των νοικοκυριών να είναι αρνητικές. Εξαιρεση αποτελεί το β' τρίμηνο του 2019, όταν για πρώτη φορά το διαθέσιμο εισόδημα είναι οριακά υψηλότερο της κατανάλωσης, αποκλειστικά λόγω της αύξησης του πρώτου.

Διάγραμμα 2.6: Πραγματικό διαθέσιμο εισόδημα και πραγματική κατανάλωση νοικοκυριών σε εκατ. ευρώ (Ελλάδα, 2013:1-2019:2, σταθερές τιμές 2010)



Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (προσωρινά στοιχεία – επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Σημείωση: Μη εποχικά και ημερολογιακά διορθωμένα στοιχεία. Οι γαλάζιες και οι κόκκινες μπάρες αντιστοιχούν στο επίπεδο του διαθέσιμου εισοδήματος και της κατανάλωσης το δεύτερο τρίμηνο κάθε έτους αντίστοιχα.

Το β' τρίμηνο του 2019 το διαθέσιμο εισόδημα ήταν ίσο με 30,21 δισ. ευρώ, ενώ η κατανάλωση με 30,15 δισ. ευρώ. Σε ονομαστικούς όρους, η κατανάλωση το β' τρίμηνο του 2019 αυξήθηκε κατά 321 εκατ. ευρώ σε σχέση με το ίδιο τρίμηνο του 2018, ενώ στο αντίστοιχο διάστημα το διαθέσιμο εισόδημα αυξήθηκε κατά 1,5 δισ. ευρώ. Η αύξηση αυτή οφείλεται μερικώς στην αύξηση του κατώτατου μισθού και του συνόλου των μισθών αλλά και στην αύξηση των κοινωνικών παροχών κατά 1,2 δισ. ευρώ σε σχέση με το β' τρίμηνο του 2018, ενώ αναμένεται να ενισχυθεί περαιτέρω με τις ρυθμίσεις που περιλαμβάνει η νέα φορολογική παρέμβαση. Ωστόσο, είναι ασαφές στην παρούσα χρονική περίοδο αν –και πόσο– η αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος θα παρασύρει σε αύξηση την κατανάλωση, ώστε να προκύψει επεκτατικό αποτέλεσμα στην οικονομία. Από την άλλη πλευρά, εφόσον η θετική ροή αποταμιεύσεων είναι διατηρήσιμη, θα επηρεάσει θετικά τη χρηματοοικονομική σταθερότητα της οικονομίας με αύξηση των καταθέσεων και μείωση του ύψους των υποχρεώσεων των νοικοκυριών.

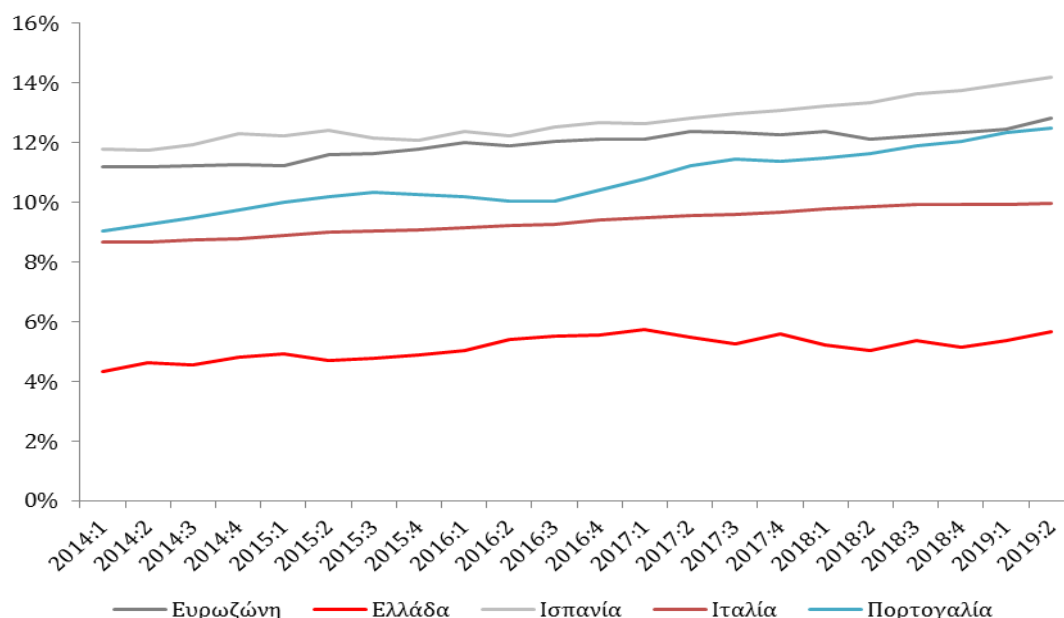
Σε κάθε περίπτωση, η εκτίμησή μας είναι ότι η τόνωση του διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών θα ωφελήσει τη χρηματοοικονομική ευστάθεια του ίδιου του τομέα αλλά και της οικονομίας συνολικά. Γι' αυτόν τον λόγο κάθε παρέμβαση μείωσης της φορολογικής επιβάρυνσης των νοικοκυριών είναι θετική, ειδικά όσων έχουν χαμηλά εισοδήματα. Για να εξασφαλιστεί όμως η αναπτυξιακή προοπτική της οικονομίας με βιώσιμους όρους, θα πρέπει επίσης να σημειωθεί σημαντική αύξηση των επενδύσεων, ειδικότερα των επενδύσεων των επιχειρήσεων του ιδιωτικού τομέα, που θα προορίζεται στην ποιοτική αναβάθμιση και αναδιάρθρωση του παραγωγικού συστήματος.

Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 2.7, μεταξύ του 2017 και του α' εξαμήνου του 2019 οι επενδύσεις των εγχώριων επιχειρήσεων κυμαίνονται γύρω στο 5% του ΑΕΠ. Το στοιχείο αυτό επισημαίνει ότι ο μεγαλύτερος όγκος του συνόλου των επενδύσεων στην οικονομία προέρχεται από τα νοικοκυριά και τον δημόσιο τομέα (6% έως 7% του ΑΕΠ)⁷, ενώ παρουσιάζεται μεγάλη απόκλιση μεταξύ των εγχώριων επιχειρηματικών επενδύσεων και αυτών που σημειώνονται στα άλλα επιλεγμένα κράτη-μέλη, καθώς και του μέσου όρου της Ευρωζώνης.

⁷ Βλ. επίσης Πίνακα 2.1.

Συγκεκριμένα, το β' τρίμηνο του 2019 οι επιχειρηματικές επενδύσεις στην Ελλάδα αντιστοιχούσαν περίπου στο 6% του ΑΕΠ, όταν στον μέσο όρο της Ευρωζώνης αντιστοιχούσαν στο 14% του ΑΕΠ, στην Ισπανία στο 15% του ΑΕΠ, στην Πορτογαλία στο 13% του ΑΕΠ και στην Ιταλία στο 10% του ΑΕΠ. Επομένως, προκύπτει ότι καθοριστικός παράγοντας της υστέρησης της οικονομίας, τόσο ως προς την επιστροφή στα προ κρίσης επίπεδα –και συνεπώς τη μείωση του επενδυτικού κενού– όσο και ως προς τη σύγκλιση με την υπόλοιπη Ευρωζώνη, είναι η επενδυτική συμπεριφορά του επιχειρηματικού τομέα.

Διάγραμμα 2.7: Ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου των μη-χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ σε Ελλάδα, μέσο όρο Ευρωζώνης και επιλεγμένα κράτη-μέλη (2014:1-2019:2)



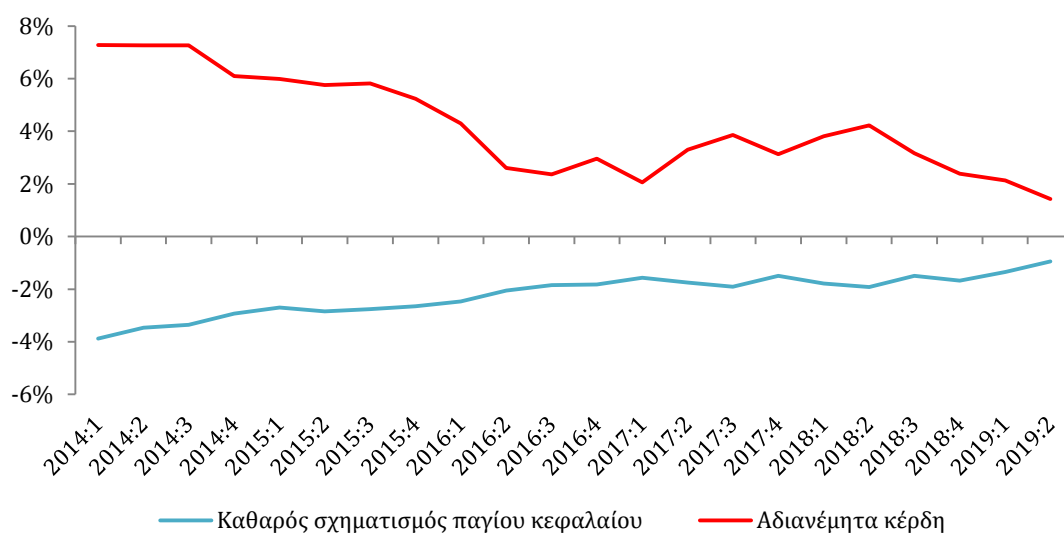
Πηγή: Eurostat και ΕΛΣΤΑΤ (προσωρινά στοιχεία – επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Σημείωση: Μη εποχικά και ημερολογιακά διορθωμένα στοιχεία. Κυλιόμενοι μέσοι όροι τεσσάρων περιόδων.

Η αναβάθμιση του παραγωγικού δυναμικού αποτελεί έναν κρίσιμο παράγοντα για τη μεσοπρόθεσμη βιωσιμότητα της οικονομίας, δεδομένης της καταστροφής ενός μεγάλου όγκου παραγωγικού κεφαλαίου, η οποία συνεχίστηκε και το α' εξάμηνο του 2019. Συγκεκριμένα, οι καθαρές επενδύσεις των επιχειρήσεων, δηλαδή οι επενδύσεις συνυπολογίζοντας την ανάλωση του κεφαλαίου λόγω χρήσης του (π.χ. αποσβέσεις), αντιστοιχούσαν στο -0,6% του ΑΕΠ το α' τρίμηνο του 2019 και στο -0,2% του ΑΕΠ το β' τρίμηνο του 2019. Η χρηματοδότηση

νέων επενδύσεων θα μπορούσε να συμβεί μέσω της χρήσης ιδίων κεφαλαίων, αφού τα αδιανέμητα κέρδη ήταν ίσα με 1,6% του ΑΕΠ το β' τρίμηνο του 2019. Επομένως, από την εξέταση του Διαγράμματος 2.8 εξάγεται το συμπέρασμα ότι η αύξηση των επενδύσεων δεν περιορίζεται από έλλειμμα χρηματοδότησής τους, αλλά κυρίως από έλλειμμα πρόθεσης των επιχειρηματιών να επενδύσουν.

Διάγραμμα 2.8: Καθαρός σχηματισμός παγίου κεφαλαίου και αδιανέμητα κέρδη των μη-χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ (Ελλάδα, 2014:1-2019:2)



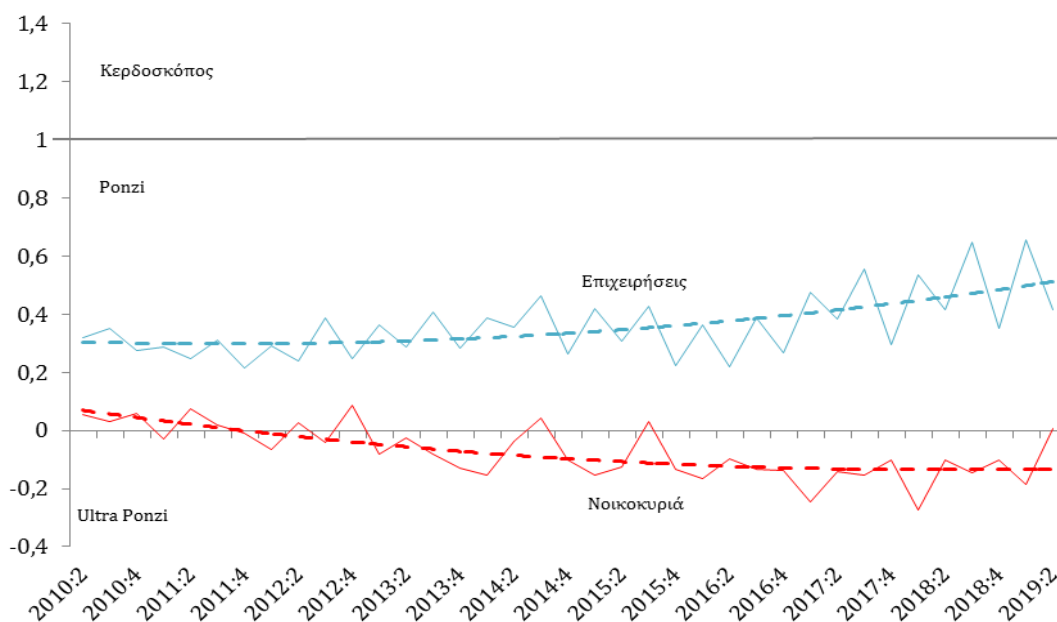
Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (προσωρινά στοιχεία – επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Σημείωση: Μη εποχικά και ημερολογιακά διορθωμένα στοιχεία. Κυλιόμενοι μέσοι όροι τεσσάρων περιόδων.

Στο πλαίσιο αυτό η μείωση της φορολογίας των επιχειρήσεων δημιουργεί ερωτηματικά ως προς το επεκτατικό τους αποτέλεσμα. Συνοπτικά, η βραχυμεσοπρόθεσμη προοπτική της ελληνικής οικονομίας με όρους μιας ενδογενούς επεκτατικής δυναμικής της κατανάλωσης και των εγχώριων επενδύσεων δεν δημιουργεί υψηλές προσδοκίες. Αν μάλιστα συμπεριλάβουμε και το πρόβλημα φερεγγυότητας του ιδιωτικού τομέα, τότε διαμορφώνονται συνθήκες αβεβαιότητας ως προς την ενδογενή δυναμική της οικονομίας. Το πρόβλημα φερεγγυότητας αποτυπώνεται στη σχέση ροής εισοδήματος και δανειακών υποχρεώσεων (Διάγραμμα 2.9). Το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης και η συνακόλουθη μεγάλη πτώση μισθών και κερδών κατέστησαν νοικοκυριά και επιχειρήσεις χρηματοοικονομικά εύθραυστες μονάδες. Όμως, ο βαθμός ευθραυστότητας ήταν πολύ υψηλότερος για τα νοικοκυριά, στα οποία

αποδιδόταν ο μεγαλύτερος όγκος των επενδύσεων. Οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν την περίοδο 2010-2018 βελτίωσαν τη θέση των επιχειρήσεων, αλλά υποβάθμισαν σημαντικά αυτήν των νοικοκυριών, καθώς λόγω των αρνητικών αποταμιεύσεων τους η χρηματοοικονομική τους κατάσταση είναι πλέον ultra Ponzi.⁸ Για πρώτη φορά μετά το 2012, ο δείκτης για τα νοικοκυριά έγινε θετικός το β' τρίμηνο του 2019, ωστόσο, όπως σημειώθηκε παραπάνω, η διατηρησιμότητα αυτής της τάσης πρέπει να αξιολογηθεί τα επόμενα τρίμηνα. Αντίθετα, ο δείκτης για τις επιχειρήσεις εμφανίζει σταθερή βελτίωση μέσα στο καθεστώς Ponzi.

Διάγραμμα 2.9: Δείκτης χρηματοοικονομικής ευθραυστότητας νοικοκυριών και μη-χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων (Ελλάδα, 2010:2-2019:2)



Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (προσωρινά στοιχεία) και Τράπεζα της Ελλάδος (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Σημείωση: Μη εποχικά και ημερολογιακά διορθωμένα στοιχεία. Οι διακεκομμένες γραμμές εμφανίζουν την τάση. Οι δείκτες υπολογίζονται με βάση τα κέρδη μετά φόρων των επιχειρήσεων και τις αποταμιεύσεις των νοικοκυριών ως προς τις καταβολές τόκων του εκάστοτε θεσμικού τομέα.

Σε αυτό το πλαίσιο, η οικονομική πολιτική οφείλει να εστιάσει στην ενίσχυση των ροών εισοδημάτων και ρευστότητας με σκοπό την περαιτέρω βελτίωση της χρηματοοικονομικής ευστάθειας των επιχειρήσεων και, κυρίως, των νοικοκυριών. Η μείωση των φόρων συμβάλλει σε αυτή την κατεύθυνση. Η επίλυση του ζητήματος των μη εξυπηρετούμενων δανείων θα έχει καθοριστικό

⁸ Για περαιτέρω ανάλυση των καθεστώτων φερεγγυότητας Βλ. Αργείτης (2012).

ρόλο στην επίτευξη αυτού του στόχου, καθώς θα αμβλύνει την πίεση που υφίστανται επιχειρήσεις και νοικοκυριά αναφορικά με τις δανειακές τους υποχρεώσεις. Όμως, για να πραγματοποιηθεί κάτι τέτοιο, θα πρέπει το πρόβλημα να προσεγγιστεί από την πλευρά των οφειλετών και όχι των δανειστών, όπως γίνεται έως σήμερα, καθώς η τελευταία πρακτική απλώς μεταβιβάζει το πρόβλημα, χωρίς να το επιλύει. Η βελτίωση της χρηματοοικονομικής κατάστασης των επιχειρήσεων και των νοικοκυριών είναι βασική προϋπόθεση για την επιστροφή της χώρας στην οικονομική κανονικότητα και για την αύξηση της καταναλωτικής και επενδυτικής δαπάνης, καθιστώντας πιο αισιόδοξες τις προοπτικές της ελληνικής οικονομίας.

3. Δημοσιονομικές εξελίξεις και η φερεγγυότητα του δημόσιου τομέα

Το διάστημα Ιανουάριος-Οκτώβριος 2019 η δημοσιονομική πολιτική ασκήθηκε με βάση τους περιορισμούς του νέου σχήματος ενισχυμένης μεταπρογραμματικής εποπτείας της χώρας και του ευρωπαϊκού εξαμήνου, αλλά και σε κλίμα αβεβαιότητας σχετικά με τη διατηρησιμότητα της δημοσιονομικής προσαρμογής που δημιούργησαν προεκλογικά η εφαρμογή του πακέτου επεκτατικών μέτρων ύψους 0,7% του ΑΕΠ⁹ και μετεκλογικά η συζήτηση γύρω από τη μείωση των δημοσιονομικών στόχων και η φοροελαφρυντική στροφή του μείγματος πολιτικής. Παρά τις δημοσιονομικές υπεραποδόσεις των τελευταίων ετών, την υποχώρηση του κόστους δανεισμού και την αναβάθμιση της πιστοληπτικής αξιοπιστίας της χώρας, η μετάβαση του Δημοσίου σε καθεστώς διατηρήσιμης χρηματοπιστωτικής φερεγγυότητας παραμένει αβέβαιη και θα εξαρτηθεί, μεταξύ άλλων, από την εκπλήρωση ή μη των υψηλών αναπτυξιακών επιδόσεων που έχουν καλλιεργήσει οι φοροελαφρύνσεις και οι φιλοεπιχειρηματικές πρωτοβουλίες της κυβέρνησης, από τον βραχυμεσοπρόθεσμο πραγματικό ρυθμό μεγέθυνσης της οικονομίας, από τις ανισορροπίες σε κρίσιμα ισοζύγια της, καθώς και από τις εξελίξεις στο ευρύτερο εξωτερικό περιβάλλον.

Πίνακας 3.1: Βασικά μεγέθη Γενικής Κυβέρνησης (σε εκατ. ευρώ και ποσοστό [%] του ΑΕΠ)

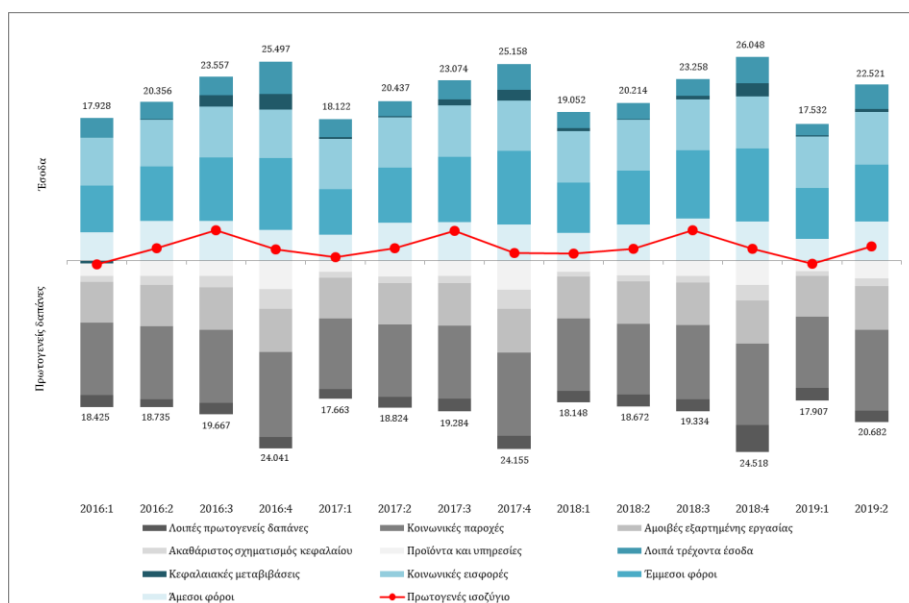
	2018	Εκτίμηση 2019	Πρόβλεψη 2020
1. Ισοζύγιο Γενικής Κυβέρνησης κατά ESA	1.830	2.217	2.308
<i>Ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ</i>	<i>1,0</i>	<i>1,2</i>	<i>1,2</i>
2. Ενοποιημένοι τόκοι Γενικής Κυβέρνησης	6.070	5.662	5.180
<i>Ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ</i>	<i>3,3</i>	<i>3,0</i>	<i>2,6</i>
3. Πρωτογενές αποτέλεσμα Γενικής Κυβέρνησης κατά ESA	7.900	7.880	7.488
<i>Ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ</i>	<i>4,3</i>	<i>4,1</i>	<i>3,8</i>
4. Πρωτογενές αποτέλεσμα Γενικής Κυβέρνησης (Ενισχυμένη Εποπτεία)	7.679	7.086	7.070
<i>Ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ</i>	<i>4,2</i>	<i>3,7</i>	<i>3,6</i>
5. Χρέος Γενικής Κυβέρνησης	334.721	329.300	329.500
<i>Ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ</i>	<i>181,2</i>	<i>173,3</i>	<i>167,0</i>
6. ΑΕΠ (τρέχουσες τιμές)	184.714	190.004	197.315

Πηγή: Υπουργείο Οικονομικών (2019)

⁹ Βλ. ΤτΕ (2019).

Το 2019 είναι πιθανό να αποτελέσει ένα ακόμη έτος δημοσιονομικών υπεραποδόσεων και υψηλών πλεονασμάτων. Σύμφωνα με την Εισηγητική Έκθεση του Προϋπολογισμού 2020, το συνολικό ισοζύγιο της Γενικής Κυβέρνησης θα διαμορφωθεί φέτος στα 2.217 εκατ. ευρώ (ή 1,2% του ΑΕΠ), αυξημένο κατά 387 εκατ. ευρώ συγκριτικά με το 2018 (Πίνακας 3.1). Ανάλογη συμπεριφορά θα επιδείξει και το πρωτογενές ισοζύγιο, με το πλεόνασμα να διαμορφώνεται το 2019 σε όρους ESA στα 7.880 εκατ. ευρώ (ή 4,1% του ΑΕΠ), ελαφρώς χαμηλότερα (-20 εκατ. ευρώ ή 0,2% του ΑΕΠ) σε σχέση με το 2018.¹⁰ Σε όρους ενισχυμένης εποπτείας, το πρωτογενές ισοζύγιο θα κλείσει το 2019 στα 7.086 εκατ. ευρώ (ή 3,7% του ΑΕΠ), μειωμένο κατά 593 εκατ. ευρώ έναντι του 2018. Η μείωση αυτή, που οφείλεται κυρίως στις υψηλότερες για φέτος μεταφορές εσόδων από τα προγράμματα ANFA και SMP, εκτιμάται ότι θα διαμορφώσει έναν δημοσιονομικό χώρο της τάξης των 436 εκατ. ευρώ. Οριακά υψηλότερη, στο 3,8% του ΑΕΠ, είναι η εκτίμηση –σε όρους ενισχυμένης εποπτείας– της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για το πρωτογενές πλεόνασμα του 2019 (EC, 2019a).

Διάγραμμα 3.1: Έσοδα, πρωτογενείς δαπάνες και πρωτογενές αποτέλεσμα Γενικής Κυβέρνησης (2016:1-2019:2, εκατ. ευρώ, τρέχουσες τιμές)



Πηγή: Eurostat (πρόσβαση: 23.10.2019)

¹⁰ Στις φθινοπωρινές προβλέψεις της, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εκτιμά το συνολικό και πρωτογενές δημοσιονομικό πλεόνασμα σε όρους ESA για το 2019 οριακά υψηλότερα, στο 1,3% του ΑΕΠ και 4,3% του ΑΕΠ αντίστοιχα. Οι επιδόσεις αυτές είναι η τέταρτη και η δεύτερη υψηλότερη, αντίστοιχα, μεταξύ των 19 κρατών-μελών της Ευρωζώνης (βλ. AMECO, Νοέμβριος 2019).

Η εκτίμηση για υψηλές δημοσιονομικές επιδόσεις φέτος φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τα στοιχεία του β' τριμήνου της Γενικής Κυβέρνησης, κατά το οποίο το πρωτογενές ισοζύγιο σε όρους ESA έκλεισε με πλεόνασμα 1.839 εκατ. ευρώ, έναντι πλεονάσματος 1.542 εκατ. ευρώ το αντίστοιχο διάστημα το 2018 (Διάγραμμα 3.1). Η βελτίωση αυτή οφείλεται στην αύξηση κατά 2.307 εκατ. ευρώ την οποία εμφάνισαν τα δημόσια έσοδα, λόγω κυρίως της ενίσχυσης των λοιπών τρεχόντων εσόδων. Αξίζει να τονιστεί ότι το β' εξάμηνο όλες οι βασικές κατηγορίες δημόσιων εσόδων εμφάνισαν θετική ετήσια μεταβολή,¹¹ για πρώτη φορά τουλάχιστον μετά το α' τρίμηνο του 2009.¹²

Όσον αφορά τις πρωτογενείς δαπάνες, αυτές ανήλθαν το β' τρίμηνο του 2019 στα 20.682 εκατ. ευρώ, παρουσιάζοντας συγκριτικά με το β' τρίμηνο του 2018 άνοδο 2.010 εκατ. ευρώ. Η εξέλιξη αυτή τροφοδοτήθηκε από την αύξηση όλων σχεδόν των βασικών κατηγοριών δαπανών, και ειδικά των κοινωνικών παροχών (αύξηση 1.195 εκατ. ευρώ έναντι του β' τριμήνου του 2018), χάρη στα μέτρα εισοδηματικής στήριξης των συνταξιούχων (παροχή «13ης σύνταξης») που εξαγγέλθηκαν και εφαρμόστηκαν την προηγούμενη άνοιξη. Θετικό γεγονός αποτελεί και η αύξηση κατά 199 εκατ. ευρώ την οποία κατέγραψε ο ακαθάριστος σχηματισμός κεφαλαίου, με το ύψος του ωστόσο να παραμένει σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα και να ανέρχεται στο 30,4% του αντίστοιχου το β' τρίμηνο του 2009. Αν και εξαιρετικά αναγκαία, η προοπτική δυναμικής ανάκαμψης των δημόσιων επενδύσεων τουλάχιστον για φέτος παραμένει αβέβαιη, δεδομένης της προς τα κάτω αναπροσαρμογής των δαπανών του Προγράμματος Δημόσιων Επενδύσεων (ΠΔΕ) κατά 0,3% του ΑΕΠ, που αποφασίστηκε ως μερικό αντιστάθμισμα των επεκτατικών μέτρων που λήφθηκαν κατά τη διάρκεια του έτους.¹³

¹¹ Πιο αναλυτικά συγκριτικά με το β' τρίμηνο του 2018, εκτός από τα λοιπά τρέχοντα έσοδα, οι εισπράξεις της Γενικής Κυβέρνησης από έμμεσους φόρους κατέγραψαν αύξηση 403 εκατ. ευρώ, από άμεσους φόρους 383 εκατ. ευρώ, από κοινωνικές εισφορές 216 εκατ. ευρώ και από κεφαλαιακές μεταβιβάσεις 254 εκατ. ευρώ.

¹² Με εξαίρεση το δ' τρίμηνο του 2015 και το γ' τρίμηνο του 2016.

¹³ Εκτός από τη δέση μέτρων του Μαΐου, στις επεκτατικές παρεμβάσεις περιλαμβάνονται και τα μέτρα του Ιουλίου του 2019 (π.χ. επιπλέον μείωση του ΕΝΦΙΑ και ευνοϊκότερες αλλαγές στη ρύθμιση των 120 δόσεων για χρέη στην εφορία και στα ασφαλιστικά ταμεία). Ως αντιστάθμισμα αυτών υπήρξε επίσης περικοπή του ανώτατου ορίου λοιπών πρωτογενών δαπανών ύψους άνω του 0,3% του ΑΕΠ. Οι αλλαγές αυτές έγιναν ώστε το ύψος τους να προσαρμοστεί στο αντίστοιχο πραγματοποιηθέν κατά τα προηγούμενα έτη (ΕΚ, 2019α).

Αναφορικά με το 2020, η Εισηγητική Έκθεση του Προϋπολογισμού 2020 προβλέπει την επίτευξη συνολικού δημοσιονομικού πλεονάσματος 2.308 εκατ. ευρώ (ή 1,2% του ΑΕΠ). Δεδομένης της προβλεπόμενης μείωσης των πληρωμών για τόκους κατά 482 εκατ. ευρώ, το πρωτογενές πλεόνασμα της Γενικής Κυβέρνησης σε όρους ESA θα σημειώσει πτώση 392 εκατ. ευρώ σε σχέση με το 2019 και θα διαμορφωθεί στα 7.488 εκατ. (ή στο 3,8% του ΑΕΠ). Σε όρους ενισχυμένης εποπτείας το πρωτογενές πλεόνασμα θα ανέλθει το 2020 στο 3,6% του ΑΕΠ (Πίνακας 3.1), διαμορφώνοντας έναν δημοσιονομικό χώρο της τάξης των 164 εκατ. ευρώ. Για το 2020, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προβλέπει επίσης επίτευξη του δημοσιονομικού στόχου του 3,5% του ΑΕΠ. Εκτός από τα ήδη νομοθετημένα επεκτατικά μέτρα που λήφθηκαν το 2019, επίδραση στη διαμόρφωση του δημοσιονομικού αποτελέσματος του 2020 θα έχουν η προς τα κάτω αναπροσαρμογή των ανώτατων ορίων δαπανών του τακτικού προϋπολογισμού (εξοικονόμηση 500 εκατ. ευρώ), η αναδιάρθρωση του ΠΔΕ (εξοικονόμηση 170 εκατ. ευρώ) και η ακύρωση του μέτρου της μείωσης του αφορολογήτου (δημοσιονομική επιβάρυνση 1% του ΑΕΠ). Επίσης, στον προϋπολογισμό του νέου έτους ενσωματώνονται πρόσθετα –δημοσιονομικά ουδέτερα– μέτρα¹⁴, τα οποία όμως εκτιμάται ότι θα βελτιώσουν το ισοζύγιο της Γενικής Κυβέρνησης μέσω της θετικής καθαρής επίδρασής τους στο ΑΕΠ κατά 0,5 ποσοστιαίες μονάδες. Οι παρεμβάσεις αυτές, που στην πλειονότητά τους αφορούν μέτρα φορολογικού χαρακτήρα, στο επεκτατικό τους σκέλος ύψους 0,6% του ΑΕΠ περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, τη μείωση του φόρου εισοδήματος και διανεμόμενων κερδών των επιχειρήσεων (συνολικού κόστους 616 εκατ. ευρώ), τη μείωση του εισαγωγικού φορολογικού συντελεστή φυσικών προσώπων στο 9% και την αύξηση του αφορολογήτου για κάθε παιδί (κόστος 281 εκατ. ευρώ) κ.ά.¹⁵

Η δημοσιονομική πολιτική το 2020 εναρμονίζεται πλήρως με το σφιχτό μετα-προγραμματικό πλαίσιο, γεγονός που από μόνο του δεν δημιουργεί προϋποθέσεις ισχυρής μεγεθυντικής δυναμικής. Ειδικότερα, παρά την ενσωμάτωση παρεμβάσεων κοινωνικής πολιτικής (π.χ. παροχή «13ης

¹⁴ Στο επεκτατικό τους σκέλος οι παρεμβάσεις αυτές ανέρχονται στα 1.181 εκατ. ευρώ και στο συστατικό τους σκέλος στα 1.189 εκατ. ευρώ (βλ. Υπουργείο Οικονομικών, 2019).

¹⁵ Βλ. Υπουργείο Οικονομικών (2019).

σύνταξης»), σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή,¹⁶ το 2020 οι πρωτογενείς δαπάνες της Γενικής Κυβέρνησης προβλέπεται να είναι αυξημένες κατά 907 εκατ. ευρώ έναντι του 2019, παραμένοντας ωστόσο σε επίπεδα 28,5% χαμηλότερα συγκριτικά με το 2009. Από την άλλη, η συγκράτηση του δημοσιονομικού αποτελέσματος αναμένεται να προέλθει από την αύξηση των εσόδων κατά 92 εκατ. ευρώ. Με δεδομένο το εύρος των φοροελαφρύνσεων, η πορεία των δημόσιων εσόδων θα εξαρτηθεί, μεταξύ άλλων, από την απόδοση των νέων εισπρακτικών μέτρων¹⁷ και κυρίως, όπως σημειώσαμε στην Ενότητα 2, από το εάν και κατά πόσο τα μέτρα φορολογικής ελάφρυνσης θα ενεργοποιήσουν επεκτατικές δυναμικές στο διαθέσιμο εισόδημα, στη ρευστότητα και στη δαπάνη του ιδιωτικού τομέα, βελτιώνοντας κατ' επέκταση τη φοροδοτική ικανότητα νοικοκυριών και επιχειρήσεων.

Σοβαρή ωστόσο πηγή αβεβαιότητας σχετικά με τη φοροδοτική ικανότητα των πολιτών αποτελεί η συνεχιζόμενη αδυναμία του Δημοσίου να ικανοποιήσει τις ληξιπρόθεσμες οφειλές προς τρίτους (βλ. Διάγραμμα 3.2). Συγκεκριμένα, παρά την προγραμματική δέσμευση για πλήρη εκκαθάριση των ληξιπρόθεσμων οφειλών μέχρι τη λήξη του τρίτου ΠΟΠ,¹⁸ τον Σεπτέμβριο του 2019 οι συνολικές οφειλές της Γενικής Κυβέρνησης ανήλθαν στα 2.547 εκατ. ευρώ. Από αυτά τα 874 εκατ. ευρώ αφορούσαν εκκρεμείς επιστροφές φόρων, ενώ τα υπόλοιπα 1.673 εκατ. ευρώ ληξιπρόθεσμες υποχρεώσεις. Αν και χαμηλότερο σε σχέση με τον Σεπτέμβριο του 2018, το συνολικό μέγεθος των ληξιπρόθεσμων οφειλών του Δημοσίου είναι αυξημένο κατά 529 εκατ. ευρώ συγκριτικά με το τέλος του 2018 (κυρίως ως αποτέλεσμα της αυξητικής τάσης των εκκρεμών επιστροφών φόρων το δίμηνο Ιούλιος-Αύγουστος), συντηρώντας έτσι τα προβλήματα ρευστότητας στον ιδιωτικό τομέα, αλλά και τις ανησυχίες για τον χρόνο πλήρους εκκαθάρισής τους. Αξιοσημείωτη ως προς αυτό είναι η αύξηση κατά 175 εκατ. ευρώ των εκκρεμών επιστροφών φόρων έναντι του Σεπτεμβρίου του 2018. Βάσει του αναθεωρημένου χρονοδιαγράμματος, η πλήρης εκκαθάριση των

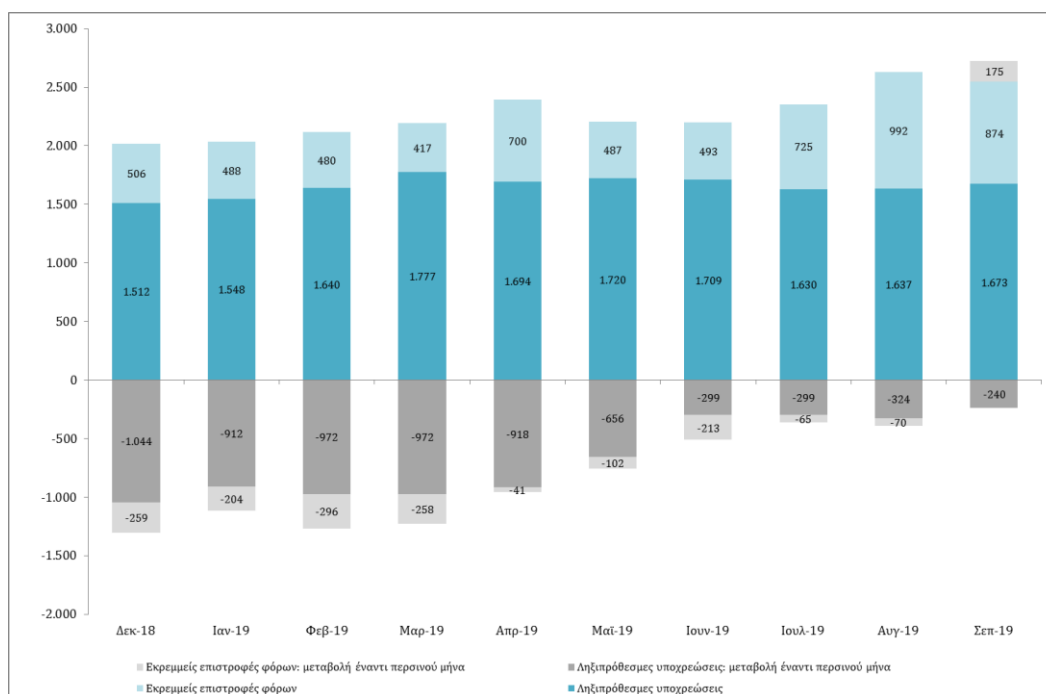
¹⁶ Βλ. AMECO (Νοέμβριος 2019).

¹⁷ Για παράδειγμα, οι προωθούμενες παρεμβάσεις για την αντιμετώπιση της φοροδιαφυγής, τη διεύρυνση της φορολογικής βάσης μέσω της επέκτασης των ηλεκτρονικών συναλλαγών και τον έλεγχο της βραχυχρόνιας μίσθωσης ακινήτων κ.ά. (βλ. Υπουργείο Οικονομικών, 2019).

¹⁸ Βλ. EC (2018a). Σημειώνεται επίσης ότι η πλήρης αποπληρωμή των ληξιπρόθεσμων οφειλών της Γενικής Κυβέρνησης στο τέλος του 2018 είχε ενσωματωθεί στην ανάλυση βιωσιμότητας του ελληνικού χρέους στο πλαίσιο της τελευταίας αξιολόγησης της ελληνικής οικονομίας του τρίτου ΠΟΠ (βλ. EC, 2018b).

ληξιπρόθεσμων οφειλών δεν προβλέπεται νωρίτερα από τα μέσα του 2021 (βλ. EC, 2019a).

Διάγραμμα 3.2: Ληξιπρόθεσμες υποχρεώσεις και εκκρεμείς επιστροφές φόρων Γενικής Κυβέρνησης (Δεκέμβριος 2018-Σεπτέμβριος 2019)



Πηγή: Υπουργείο Οικονομικών (Δελτίο Μηνιαίων Στοιχείων Γενικής Κυβέρνησης – Σεπτέμβριος 2018 και Σεπτέμβριος 2019)

Το μέγεθος του προβλήματος ρευστότητας του ιδιωτικού τομέα φαίνεται και στα στοιχεία της ΑΑΔΕ για το χρέος των ιδιωτών προς το Δημόσιο.¹⁹ Χαρακτηριστικό είναι ότι τον Σεπτέμβριο του 2019 ο όγκος των ληξιπρόθεσμων (παλαιών και νέων) χρεών διαμορφώθηκε στα 104,9 δισ. ευρώ (αύξηση κατά 551 εκατ. ευρώ σε σχέση με το τέλος του 2018²⁰ και 1.824 εκατ. ευρώ έναντι του Σεπτεμβρίου του 2018), με τον αριθμό των οφειλετών να ξεπερνά τα 4,3 εκατ. (αύξηση 286,6 χιλιάδες συγκριτικά με τον Δεκέμβριο του 2018 και 38,9 χιλιάδες σε σχέση με τον αντίστοιχο μήνα πέρυσι). Ενδεικτικό είναι επίσης ότι τους πρώτους εννέα μήνες του 2019 η συσσώρευση νέου ληξιπρόθεσμου χρέους συνεχίστηκε (αν και πιο ήπια συγκριτικά με την περίοδο Ιανουάριος-Σεπτέμβριος του 2018), με τον όγκο του να ανέρχεται στα 5.270 εκατ. ευρώ. Στο πλαίσιο αυτό, τα νέα επεκτατικά μέτρα ύψους 1.181 εκατ. ευρώ, που

¹⁹ Βλ. στοιχεία παρακολούθησης φορολογικής και τελωνειακής διοίκησης, διαθέσιμα στο: <https://www.aade.gr/open-data/KPIs>.

²⁰ Εξ αυτών τα 426 εκατ. ευρώ αφορούν το διάστημα Αύγουστος-Σεπτέμβριος του 2019.

ενσωματώνονται στον Προϋπολογισμό του 2020, κρίνονται καταρχήν θετικά, καθώς, μειώνοντας την ένταση της λιτότητας, θα μπορούσαν, υπό προϋποθέσεις, να βελτιώσουν τις συνθήκες ρευστότητας στην αγορά και τη φερεγγυότητα του ιδιωτικού τομέα ενισχύοντας τη μακροοικονομική και χρηματοπιστωτική σταθερότητα της οικονομίας.

Αξίζει να αναφέρουμε στο σημείο αυτό ότι αποτελεί θετική εξέλιξη για τη χώρα η ολοένα και μεγαλύτερη μετατόπιση του πολιτικού και του επιστημονικού ενδιαφέροντος στην Ευρώπη και ευρύτερα στο ζήτημα της κρισιμότητας των δημόσιων δαπανών, και ειδικά των δημόσιων επενδύσεων, για την έξοδο από την οικονομική στασιμότητα.²¹ Σημειώνουμε ωστόσο ότι σε μια εποχή στην οποία οι δημόσιες επενδύσεις αναγνωρίζονται πλέον ευρέως ως όχημα για τον πράσινο μετασχηματισμό των οικονομιών, την κάλυψη του τεράστιου κενού των ιδιωτικών επενδύσεων και την ενίσχυση παραγωγικών κλάδων που δημιουργούν υψηλή προστιθέμενη αξία και διατηρήσιμες ροές ρευστότητας και ποιοτικής απασχόλησης, ο φοροελαφρυντικός προσανατολισμός μέρους των δημοσιονομικών παρεμβάσεων της κυβέρνησης, και ειδικά εκείνων που αποσκοπούν στη στήριξη της οικοδομικής δραστηριότητας, φαντάζει σίγουρα ως μια νέα ελληνική ιδιαιτερότητα.²²

Με δεδομένα το υψηλό επενδυτικό κενό της ελληνικής οικονομίας²³ και την υψηλή ροπή προς κατανάλωση των χαμηλότερων εισοδηματικών τάξεων, υψηλότερα μεγεθυντικά οφέλη θα μπορούσαν, κατά την άποψή μας, να διασφαλιστούν μέσω μιας αλλαγής του μείγματος της δημοσιονομικής πολιτικής που, παράλληλα με την κινητοποίηση περισσότερων δημόσιων επενδύσεων στο πλαίσιο ενός πράσινου αναπτυξιακού σχεδίου, θα έδινε μεγαλύτερη έμφαση στη μείωση της φορολογικής επιβάρυνσης των νοικοκυριών και των εργαζομένων. Πέρα από τη θετική μακροχρηματοπιστωτική της επίδραση,²⁴ μια τέτοια παρέμβαση κρίνεται επιβεβλημένη λόγω και της υπέρμετρα υψηλής επιβάρυνσης του διαθέσιμου εισοδήματος εργαζομένων και νοικοκυριών την περίοδο των Μνημονίων.

²¹ Βλ. ενδεικτικά UNCTAD (2019).

²² Εξαιρουμένων, βέβαια, φορολογικών εκπτώσεων για δαπάνες επισκευών σε κατοικίες που αποσκοπούν στην ενεργειακή και περιβαλλοντική αναβάθμισή τους.

²³ Έχοντας ως σημείο αναφοράς την περίοδο πριν από την κρίση, το ετήσιο επενδυτικό κενό της ελληνικής οικονομίας ανέρχεται στα 15 δισ. ευρώ (βλ. EC, 2019b).

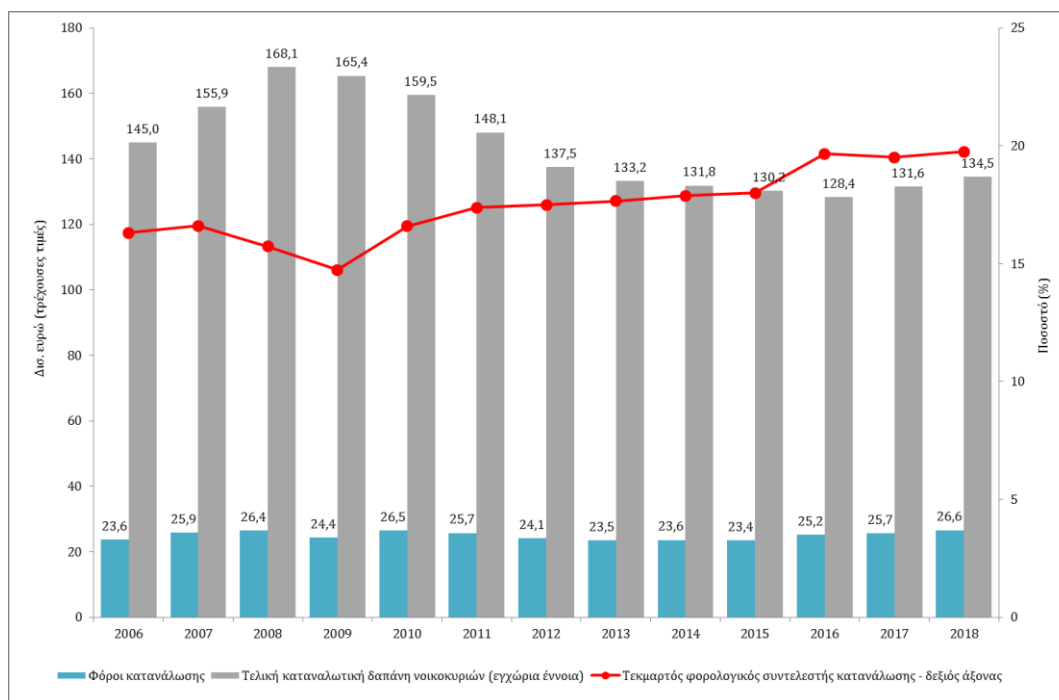
²⁴ Βλ. σχετικά INE ΓΣΕΕ (2019β).

Το Διάγραμμα 3.3, για παράδειγμα, απεικονίζει την εξέλιξη του τεκμαρτού φορολογικού συντελεστή επί της κατανάλωσης (implicit tax rate –ITR– on consumption), που εκφράζει το συνολικό ύψος των φόρων κατανάλωσης ως ποσοστό της καταναλωτικής δαπάνης των νοικοκυριών.²⁵ Βλέπουμε ότι, παρά το υψηλό κενό ΦΠΑ στη χώρα μας,²⁶ καθ' όλη την περίοδο 2010-2018 ο συγκεκριμένος δείκτης κινήθηκε ανοδικά (με εξαίρεση την ελαφρά κάμψη του το 2017), εξέλιξη που υποδηλώνει μια αύξηση της φορολογικής επιβάρυνσης ως ποσοστό της τελικής κατανάλωσης. Τα στοιχεία φανερώνουν το μέγεθος της υπερφορολόγησης της καταναλωτικής δαπάνης των νοικοκυριών τα τελευταία έτη και τη συμβολή, επομένως, της φορολογικής πολιτικής στη μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος και των αποταμιεύσεων τους, σε μια περίοδο μάλιστα υψηλής ανεργίας και περιστολής των μισθών, των δημόσιων δαπανών και του κοινωνικού κράτους.

²⁵ Ο φόρος κατανάλωσης περιλαμβάνει τις εισπράξεις της Γενικής Κυβέρνησης από ΦΠΑ και φόρους και δασμούς επί των εισαγωγών (πλην ΦΠΑ), καθώς και τις αντίστοιχες εισπράξεις από ορισμένες υποκατηγορίες των φόρων επί των προϊόντων (πλην ΦΠΑ και φόρων εισαγωγών), των λοιπών φόρων επί της παραγωγής και των λοιπών τρεχόντων φόρων. Βλ. σχετικά EC (2019c).

²⁶ Το μέσο κενό ΦΠΑ στην Ελλάδα την περίοδο 2010-2017 διαμορφώθηκε στο υψηλό 31,5%, βλ. EC (2019d) και EC (2016). Το κενό ΦΠΑ είναι η διαφορά μεταξύ των εν δυνάμει εσόδων από ΦΠΑ (που προσδιορίζονται από τους φορολογικούς συντελεστές ΦΠΑ και την αντίστοιχη καταναλωτική δαπάνη) και των τελικά πραγματοποιηθέντων εσόδων από ΦΠΑ.

Διάγραμμα 3.3: Τεκμαρτός φορολογικός συντελεστής κατανάλωσης (Ελλάδα, 2006-2018)



Πηγή: Eurostat, OECD (πρόσβαση: 14.11.2019 και 29.11.2019 αντίστοιχα) (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

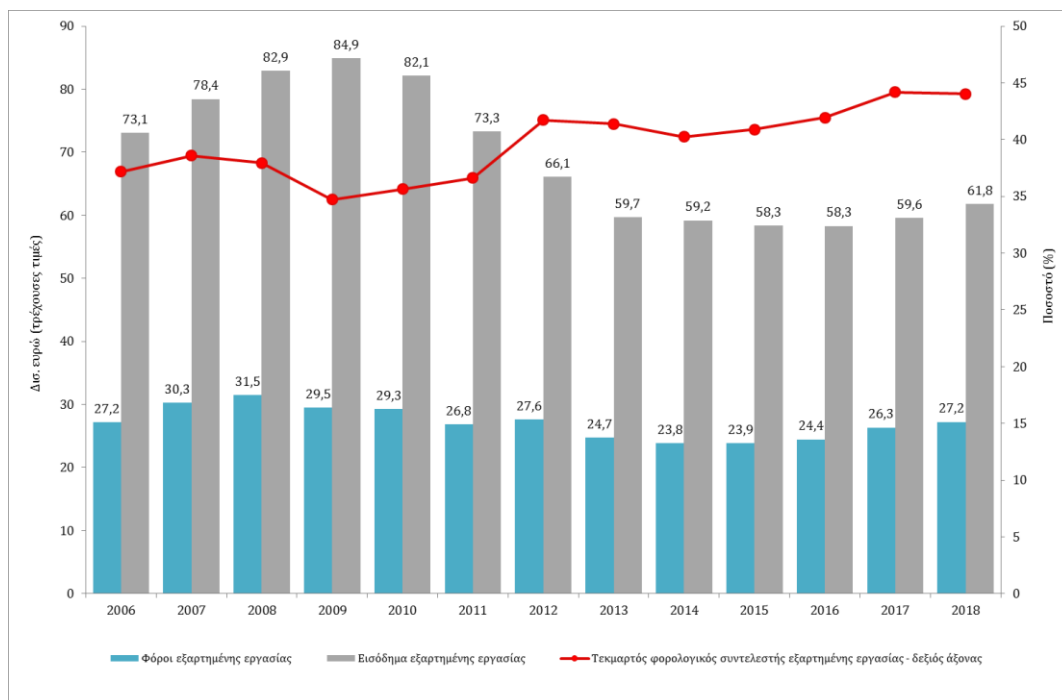
Σημείωση: Το ύψος της τελικής καταναλωτικής δαπάνης των νοικοκυριών για το 2018 είναι προσωρινή τιμή.

Αξιοσημείωτη αύξηση κατέγραψε επίσης τα τελευταία έτη η φορολόγηση της εργασίας. Ειδικότερα, όπως παρατηρούμε στο Διάγραμμα 3.4, την περίοδο 2009-2018 ο τεκμαρτός φορολογικός συντελεστής μισθωτής εργασίας (ITR on employed labour), δηλαδή το άθροισμα του φόρου εισοδήματος από μισθωτή εργασία και των υποχρεωτικών, πραγματικών κοινωνικών εισφορών που κατέβαλαν από κοινού εργαζόμενοι και εργοδότες ως ποσοστό των αμοιβών εξαρτημένης εργασίας, σημείωσε –παρά την οριακή του πτώση το 2018– αύξηση 9,3 ποσοστιαίων μονάδων (από 34,7% το 2009 στο 44% το 2018). Αξίζει μάλιστα να τονιστεί ότι, ενώ το διάστημα 2010-2012 η αύξηση του συγκεκριμένου δείκτη οφειλόταν κατά κύριο λόγο στη συμπίεση των αποδοχών των εργαζομένων,²⁷ τη διετία 2016-2017 η ανοδική του τάση προήλθε από την υψηλότερη αύξηση της φορολογικής επιβάρυνσης της εξαρτημένης εργασίας σε σχέση με την αντίστοιχη αύξηση των αμοιβών. Τέλος, το 2018 η ελαφρά

²⁷ Το μεσοδιάστημα 2013-2015 ο τεκμαρτός συντελεστής φορολόγησης της μισθωτής εργασίας είναι σχετικά σταθερός ως αποτέλεσμα της συνολικά ελαφράς μείωσης των φόρων μισθωτής εργασίας και της αντίστοιχης οριακής υποχώρησης των ακαθάριστων αποδοχών των εργαζομένων.

υποχώρηση του δείκτη οφείλεται στην οριακά υψηλότερη αύξηση των συνολικών αμοιβών της εξαρτημένης εργασίας έναντι των φόρων επί αυτών.

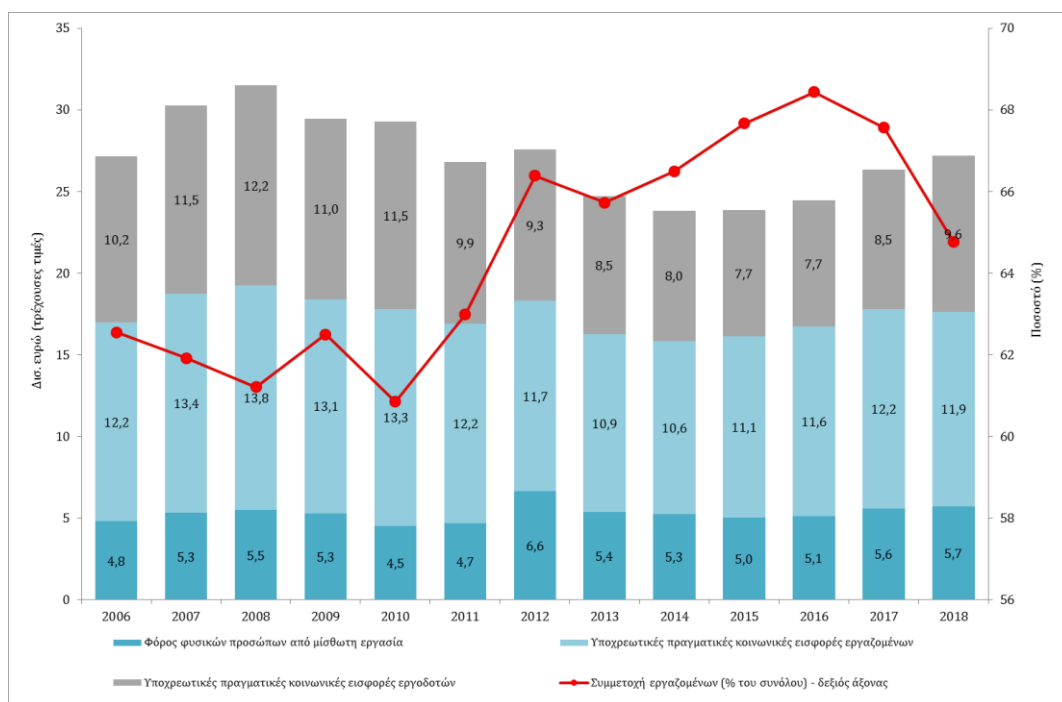
Διάγραμμα 3.4: Τεκμαρτός φορολογικός συντελεστής μισθωτής εργασίας (Ελλάδα, 2006-2018)



Πηγή: Eurostat (πρόσβαση: 14.11.2019) (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Σημείωση: Για το 2018 ο φόρος φυσικών προσώπων από μισθωτή εργασία υπολογίστηκε κατά προσέγγιση και αντιστοιχεί στο 50,2% του συνολικού φόρου επί ατομικών εισοδημάτων ή εισοδημάτων νοικοκυριών, που αποτελεί τον μέσο όρο της περιόδου 2012-2017.

Διάγραμμα 3.5: Προσδιοριστικοί παράγοντες φόρου επί της μισθωτής εργασίας (Ελλάδα, 2006-2018)



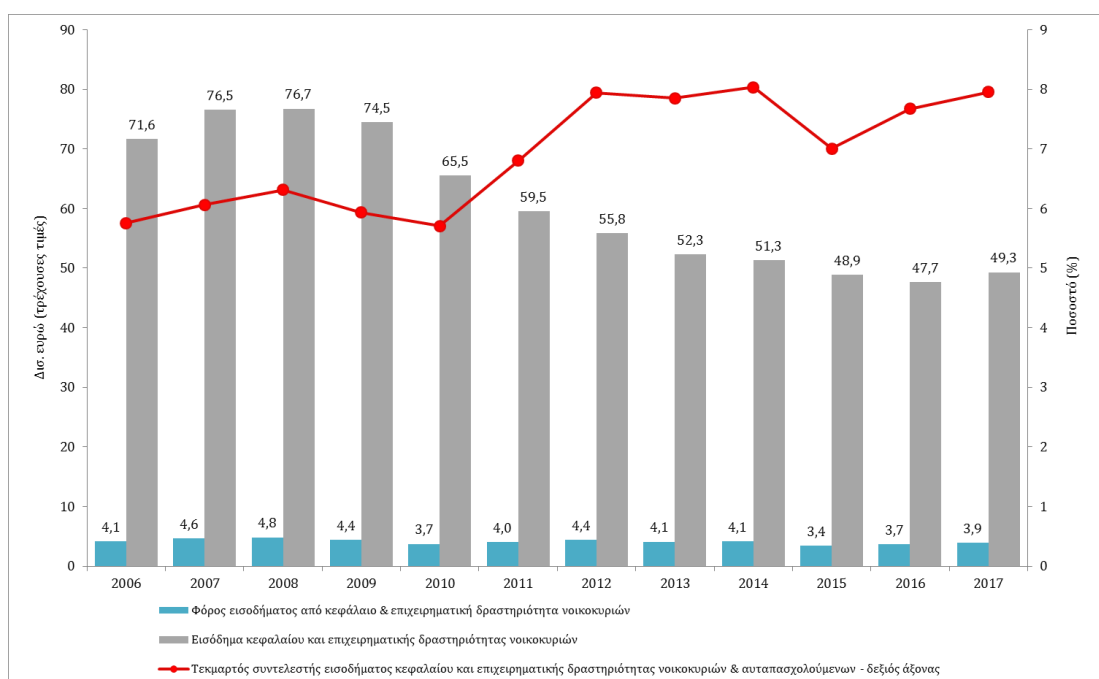
Πηγή: Eurostat (πρόσβαση: 04.09.2019) (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Σημείωση: Για το 2018 ο φόρος φυσικών προσώπων από μισθωτή εργασία υπολογίστηκε κατά προσέγγιση και αντιστοιχεί στο 50,2% του συνολικού φόρου επί ατομικών εισοδημάτων ή εισοδημάτων νοικοκυριών, που αποτελεί τον μέσο όρο της περιόδου 2012-2017.

Ενδιαφέρον όμως έχουν τα στοιχεία για την κατανομή των επιμέρους προσδιοριστικών παραγόντων του φόρου επί της μισθωτής εργασίας και –με δεδομένη τη μεσοσταθμική πτώση του εισοδήματος εξαρτημένης εργασίας– για το πώς συνέβαλαν στην αύξηση του τεκμαρτού φορολογικού συντελεστή μισθωτής εργασίας (βλ. Διάγραμμα 3.5). Παρατηρούμε ότι, παρά τη σημαντική του πτώση το 2018, το μερίδιο της επιβάρυνσης των εργαζομένων (ο φόρος φυσικών προσώπων από μισθωτή εργασία και οι υποχρεωτικές πραγματικές κοινωνικές εισφορές των εργαζομένων) στο σύνολο της φορολογίας της μισθωτής εργασίας αυξήθηκε από το 62,5% το 2009 στο 64,8% το 2018, υποδηλώνοντας μια σχετική μετατόπιση των φορολογικών βαρών από τους εργοδότες προς τους εργαζομένους. Δεδομένης της υψηλής ανεργίας την εν λόγω περίοδο, η εξέλιξη αυτή τροφοδοτήθηκε από τη σημαντική μείωση κατά 13,2% των υποχρεωτικών καταβολών των εργοδοτών για κοινωνικές εισφορές, που αντιστάθμισε πλήρως την υποχώρηση (4,3%) την οποία σημείωσαν αθροιστικά ο φόρος φυσικών προσώπων από μισθωτή εργασία και οι

υποχρεωτικές πραγματικές κοινωνικές εισφορές των εργαζομένων. Τονίζεται ότι κατά το υπό εξέταση διάστημα οι υποχρεωτικές πραγματικές κοινωνικές εισφορές των εργαζομένων μειώθηκαν κατά 9,3%, ενώ οι καταβολές φόρου εισοδήματος φυσικών προσώπων από μισθωτή εργασία σημείωσαν άνοδο 8%, παρά τη σημαντική κάμψη των αμοιβών εξαρτημένης εργασίας.

Διάγραμμα 3.6: Τεκμαρτός φορολογικός συντελεστής εισοδήματος κεφαλαίου και επιχειρηματικής δραστηριότητας νοικοκυριών και αυτοαπασχολούμενων (Ελλάδα, 2006-2017)



Πηγή: Eurostat (πρόσβαση: 15.11.2019) (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

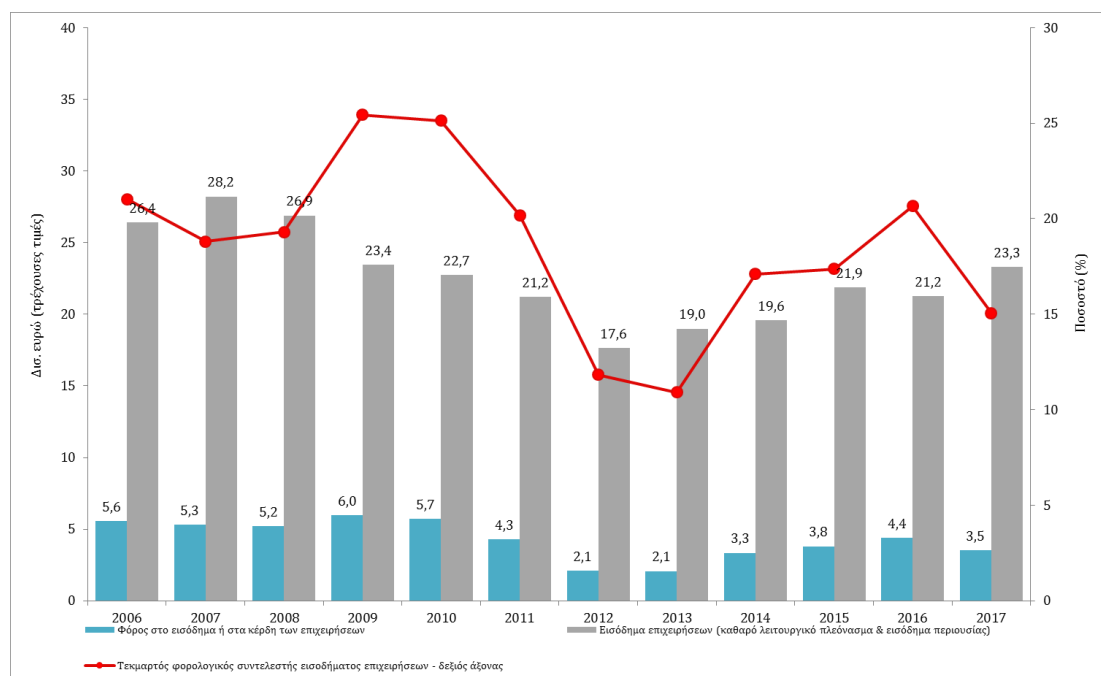
Σημείωση: Στον φόρο εισοδήματος των νοικοκυριών από κεφάλαιο και επιχειρηματική δραστηριότητα συμπεριλαμβάνονται τα κέρδη κτήσης. Εξαιρούνται οι υποχρεωτικές πραγματικές κοινωνικές εισφορές των αυτοαπασχολούμενων, οι οποίες στη βάση δεδομένων της Eurostat ενσωματώνονται στις αντίστοιχες εισφορές των εργαζομένων.

Η δυσανάλογα υψηλή φορολογική επιβάρυνση των νοικοκυριών και η πίεση που αυτή προκάλεσε στο διαθέσιμο εισόδημά τους την περίοδο εφαρμογής των ΠΟΠ φανερώνονται και από τα στοιχεία των Διαγραμμάτων 3.6 και 3.7.²⁸ Ειδικότερα, στο Διάγραμμα 3.6 βλέπουμε ότι, εκτός από την αύξηση των τεκμαρτών φορολογικών συντελεστών κατανάλωσης και μισθωτής εργασίας, συμβολή στην εξασθένηση του διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών είχε

²⁸ Τα στοιχεία των Διαγραμμάτων 3.6 και 3.7 εκτείνονται μέχρι το 2017 λόγω μη διαθέσιμων στοιχείων για το έτος 2018 κατά την περίοδο συγγραφής της παρούσας Έκθεσης.

και η αύξηση κατά 2,1 ποσοστιαίες μονάδες (από 5,9% το 2009 στο 8% το 2017) του αντίστοιχου φορολογικού συντελεστή των εισοδημάτων κεφαλαίου και επιχειρηματικής δραστηριότητας του συγκεκριμένου θεσμικού τομέα (ITR on capital and business income of households and self-employed).²⁹ Η εξέλιξη αυτή ήταν το συνδυαστικό αποτέλεσμα της μείωσης κατά 33,8% την οποία κατέγραψαν το εν λόγω διάστημα οι ροές εισοδήματος των νοικοκυριών από τις συγκεκριμένες δραστηριότητες και της σημαντικά ηπιότερης μείωσης του φόρου επί αυτών κατά 11,3%.³⁰

Διάγραμμα 3.7: Τεκμαρτός φορολογικός συντελεστής εισοδήματος επιχειρήσεων (Ελλάδα, 2006-2017)



Πηγή: Eurostat (πρόσβαση: 15.11.2019) (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Σημείωση: Στον φόρο εισοδήματος ή κερδών των επιχειρήσεων συμπεριλαμβάνονται τα κέρδη κτήσης.

Η εικόνα αυτή έρχεται σε αντιδιαστολή με τα στοιχεία του Διαγράμματος 3.7 τα οποία καταγράφουν την εξέλιξη του τεκμαρτού φορολογικού συντελεστή εισοδήματος των επιχειρήσεων (ITR on corporate income), δηλαδή του φόρου

²⁹ Στο εισόδημα κεφαλαίου και επιχειρηματικής δραστηριότητας των νοικοκυριών περιλαμβάνονται το καθαρό μεικτό εισόδημα των αυτοαπασχολούμενων, το καθαρό λειτουργικό πλεόνασμα των νοικοκυριών, καθαρά έσοδα από ενοίκια και τόκους, καθώς και το εισόδημα περιουσίας που διανέμεται στους κατόχους ασφαλιστικών συμβολαίων.

³⁰ Ο φόρος κεφαλαίου και επιχειρηματικής δραστηριότητας των νοικοκυριών, όπως και ο αντίστοιχος των επιχειρήσεων, δεν περιλαμβάνει τα έσοδα της Γενικής Κυβέρνησης από φόρους επί ακίνητης περιουσίας και χρηματοοικονομικού πλούτου (taxes on stock-wealth). Συνεπώς, αποτελεί υποσύνολο του συνολικού φόρου επί του κεφαλαίου (tax on capital).

εισοδημάτων ή κερδών που κατέβαλλαν οι επιχειρήσεις ως ποσοστό του φορολογητέου εισοδήματός τους από κεφάλαιο και επιχειρηματική δραστηριότητα.³¹ Από τα στοιχεία του διαγράμματος προκύπτει ότι ο εν λόγω δείκτης, παρά την αυξητική του τάση την τριετία 2014-2016, που οφείλεται στη σημαντική αύξηση του φόρου εισοδήματος των επιχειρήσεων, μειώθηκε συνολικά την περίοδο 2009-2017 κατά 10,3 ποσοστιαίες μονάδες (από 25,4% το 2009 στο 15,1% το 2017), υποδεικνύοντας μια αισθητή μείωση της σχετικής φορολογικής επιβάρυνσης των επιχειρήσεων τη συγκεκριμένη περίοδο. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι, παρά τις οποίες διακυμάνσεις, η εξέλιξη αυτή οφείλεται κατά κύριο λόγο στην υποχώρηση κατά 41,1% των πληρωμών των επιχειρήσεων για φόρο εισοδήματος και κερδών προς τη Γενική Κυβέρνηση, δεδομένης της οριακής πτώσης (-0,6%) που καταγράφει την ίδια περίοδο μεσοσταθμικά το ακαθάριστο εισόδημά τους.

Το τέλος των προγραμμάτων προσαρμογής σηματοδότησε και την έξοδο της χώρας από το χρηματοδοτικό τους σκέλος. Στο πλαίσιο αυτό, οι χρηματοδοτικές ανάγκες της χώρας το διάστημα Ιανουάριος-Οκτώβριος 2019 καλύφθηκαν κατά κύριο λόγο από βραχυπρόθεσμο δανεισμό και εκδόσεις ομολόγων στις αγορές κεφαλαίων. Συγκεκριμένα, την εν λόγω περίοδο η Ελλάδα προσέφυγε τέσσερις φορές στις διεθνείς αγορές για άντληση δανειακών κεφαλαίων: τον Φεβρουάριο με έκδοση 5ετούς ομολόγου με επιτόκιο 3,45%, τον Μάρτιο και τον Οκτώβριο με έκδοση 10ετών ομολόγων με απόδοση 3,9% και 1,5% αντίστοιχα, και τον Ιούλιο με την έκδοση 7ετούς ομολόγου με επιτόκιο 1,9%.³² Το συνολικό αντληθέν ποσό από τις παραπάνω δημοπρασίες ομολόγων ανήλθε στα 9 δισ. ευρώ, συμβάλλοντας στην αύξηση της αξίας των μακροπρόθεσμων χρεογράφων επί του συνολικού χρέους το β' τρίμηνο του 2019 στα 47,8 δισ. ευρώ, έναντι 41,7 δισ. ευρώ στο τέλος του 2018.³³ Αξίζει να σημειωθεί ότι τον Σεπτέμβριο τα ρευστά διαθέσιμα του κράτους ανήλθαν στα 20,3 δισ. ευρώ, ποσό επαρκές για την κάλυψη των χρηματοδοτικών του αναγκών τουλάχιστον μέχρι και το

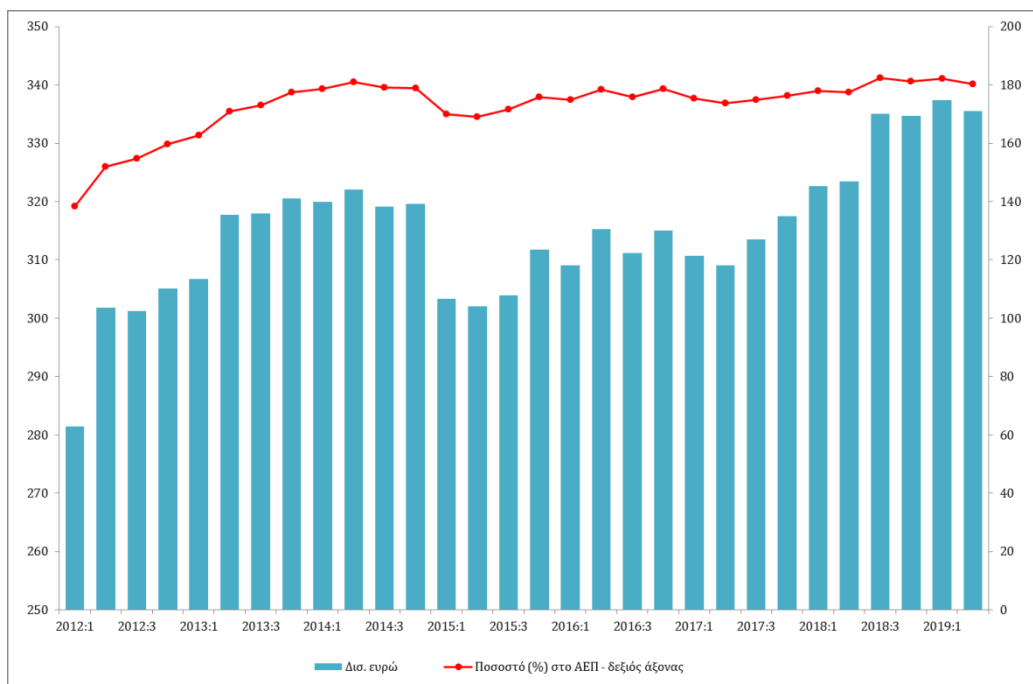
³¹ Το φορολογητέο εισόδημα από κεφάλαιο και επιχειρηματική δραστηριότητα των επιχειρήσεων αντιστοιχεί στο καθαρό λειτουργικό πλεόνασμα και στο καθαρό εισόδημα περιουσίας (τόκοι, ενοίκια, μερίσματα και περιουσία που διανέμεται στους κατόχους ασφαλιστικών συμβολαίων). Βλ. αναλυτικότερα ΕΚ (2019c).

³² Βλ. σχετικά ΤτΕ (2019) και ανακοινώσεις Οργανισμού Διαχείρισης Δημόσιου Χρέους (ΟΔΔΗΧ), διαθέσιμες στο: <http://www.pdma.gr/el/debt-instruments-gr/announcements-gr>.

³³ Βλ. ΕΛΣΤΑΤ (2019). Δεδομένου ότι τα στοιχεία αναφέρονται στο β' τρίμηνο του έτους, δεν περιλαμβάνουν την επίδραση μεταγενέστερων εκδόσεων ή/και αποπληρωμών ομολόγων.

2021.³⁴ Το α' εξάμηνο του έτους συμβολή στη ρευστότητα του δημόσιου τομέα είχε επίσης η μεταφορά κερδών 644 εκατ. ευρώ από τα προγράμματα ANFA/SMP τον περασμένο Μάιο (ΤτΕ, 2019).

Διάγραμμα 3.8: Εξέλιξη του χρέους της Γενικής Κυβέρνησης (2012:1-2019:2)



Πηγή: Eurostat (πρόσβαση: 24.10.2019)

Οι παραπάνω εξελίξεις είχαν ως συνέπεια το χρέος της Γενικής Κυβέρνησης να διαμορφωθεί το β' τρίμηνο του 2019 στα 335,5 δισ. ευρώ, αυξημένο κατά 12,1 δισ. ευρώ σε σχέση με το αντίστοιχο περσινό διάστημα και κατά 797 εκατ. ευρώ συγκριτικά με το τέλος του 2018 (βλ. Διάγραμμα 3.8).³⁵ Ως ποσοστό στο ΑΕΠ, το δημόσιο χρέος ανήλθε το β' τρίμηνο του 2019 στο 180,2%, 2,7 ποσοστιαίες μονάδες υψηλότερα σε σχέση με την αντίστοιχη περίοδο το 2018. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Προϋπολογισμού 2020, στο τέλος του έτους το χρέος της Γενικής Κυβέρνησης θα διαμορφωθεί στα 329,3 δισ. ευρώ ή στο 173,3% του

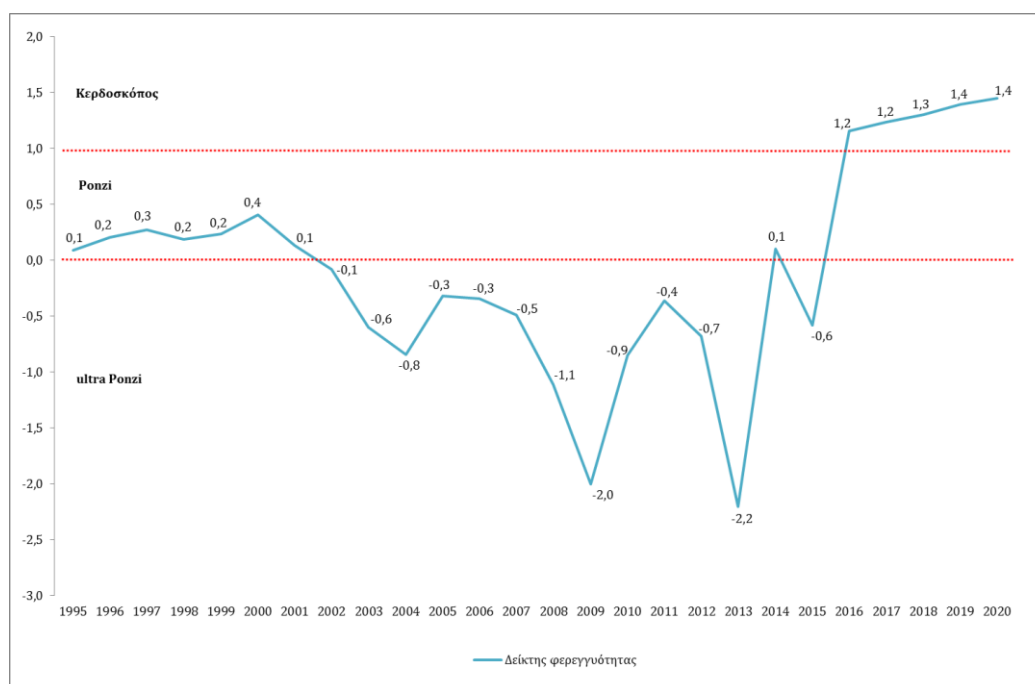
³⁴ Βλ. EC (2019a).

³⁵ Συμβολή στη μεγάλη αύξηση του δημόσιου χρέους συγκριτικά με το αντίστοιχο περσινό εξάμηνο είχε και η εκταμίευση της υπερδόσης ύψους 15 δισ. το γ' τρίμηνο 2018 στο πλαίσιο του τρίτου ΠΟΠ.

ΑΕΠ. Λίγο υψηλότερα, στο 175,2% του ΑΕΠ, τοποθετεί το ποσοστό του δημόσιου χρέους η Ευρωπαϊκή Επιτροπή.³⁶

Το οριακά χαμηλότερο για φέτος πρωτογενές πλεόνασμα δεν αναμένεται επηρεάσει αρνητικά τον δείκτη φερεγγυότητας του Δημοσίου, ο οποίος μάλιστα εκτιμάται ότι θα ανέλθει στο 1,4 (έναντι 1,3 το 2018), διατηρούμενος έτσι εντός του χρηματοπιστωτικά αξιόπιστου καθεστώτος του κερδοσκοπού.³⁷ Η εξέλιξη αυτή, που οφείλεται στη σημαντική μείωση των ετήσιων πληρωμών για τόκους το 2019 (πτώση 412 εκατ. ευρώ έναντι του 2018), συνεπάγεται την πλήρη δυνατότητα του δημόσιου τομέα να καλύψει το σύνολο των πληρωμών για τόκους επί του συσσωρευμένου χρέους μέσω των πρωτογενών ροών ρευστότητάς του, επιδρώντας έτσι θετικά στη δυναμική του χρέους.

Διάγραμμα 3.9: Δείκτης φερεγγυότητας της Γενικής Κυβέρνησης (1995-2020)



Πηγή: AMECO (Νοέμβριος 2019), Υπουργείο Οικονομικών (2019) (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Σημείωση: Η εκτίμηση για το 2019 και η πρόβλεψη για το 2020 έχουν αντληθεί από την Εισηγητική Έκθεση του Κρατικού Προϋπολογισμού 2020 (βλ. Υπουργείο Οικονομικών, 2019).

³⁶ Βλ. AMECO (Νοέμβριος 2019).

³⁷ Σχετικά με τη μεθοδολογία εκτίμησης και ταξινόμησης του επιπέδου χρηματοπιστωτικής φερεγγυότητας του δημόσιου τομέα βλ. Μιχοπούλου (2014).

Με βάση το μακροοικονομικό και δημοσιονομικό σενάριο της κυβέρνησης, η εκτιμώμενη νέα μείωση των πληρωμών για τόκους το 2020 (πτώση 482 εκατ. ευρώ)³⁸ θα διατηρήσει το ισοζύγιο πρωτογενούς πλεονάσματος-τόκων στο 1,4, συμβάλλοντας έτσι στη διατήρηση της Ελλάδας και το επόμενο έτος σε καθεστώς ενισχυμένης πιστοληπτικής αξιοπιστίας και φερεγγυότητας.³⁹ Ωστόσο, η επαλήθευση του σεναρίου θα εξαρτηθεί, μεταξύ άλλων, από το εάν και κατά πόσο επιβεβαιωθούν οι αισιόδοξες εκτιμήσεις για τον ρυθμό μεγέθυνσης του ΑΕΠ.

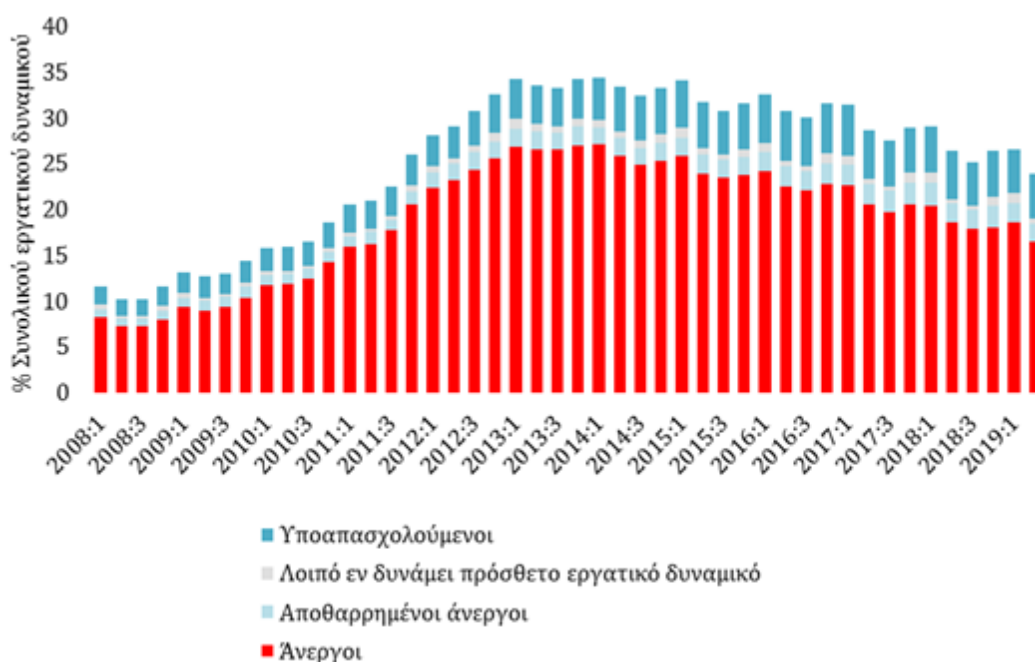
³⁸ Συμβολή σε αυτό κατά 70 εκατ. ευρώ αναμένεται να έχει και η πρώτη αποπληρωμή μέρους (2,7 δισ. ευρώ) του χρέους προς το ΔΝΤ (βλ. EC, 2019a και IMF, 2019).

³⁹ Αναφορικά με τη μεσομακροπρόθεσμη βιωσιμότητα του χρέους, οι εκτιμήσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής παραμένουν θετικές. Συγκεκριμένα, βάσει του κριτηρίου των ακαθάριστων χρηματοδοτικών αναγκών, η Επιτροπή στο βασικό της σενάριο προβλέπει ότι αυτές θα διαμορφωθούν κοντά στο 10% του ΑΕΠ έως το 2032 και κατόπιν στο 14% του ΑΕΠ, επιδρώντας θετικά στην πορεία και στη βιωσιμότητα του δημόσιου χρέους.

4. Η κατάσταση στην αγορά εργασίας και οι συνθήκες διαβίωσης

Η αγορά εργασίας συνεχίζει να εμφανίζει σημάδια σταθερής ανάκαμψης. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ κατά το β' τρίμηνο του 2019 οι απασχολούμενοι αυξήθηκαν κατά 2,49% σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο του 2018 και ανήλθαν στους 3.956.424. Το ίδιο χρονικό διάστημα οι άνεργοι μειώθηκαν κατά 11,14% και ανήλθαν στους 805.047. Παρ' όλα τα θετικά σημάδια, το ποσοστό ανεργίας το β' τρίμηνο του 2019 ήταν στο 16,9% – το υψηλότερο στην ΕΕ. Εξετάζοντας το ποσοστό ανεργίας την ίδια χρονική περίοδο ανά περιφέρεια, διαπιστώνουμε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό ανεργίας εμφανίζεται στη Δυτική Μακεδονία (24,6%) και ακολουθούν η Δυτική Ελλάδα (23,9%), η Κεντρική Μακεδονία (19,6%), η Θεσσαλία (17,9%), η Αττική (17,1%), το Βόρειο Αιγαίο (17,1%), η Ήπειρος (16%), η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη (15,9%), η Στερεά Ελλάδα (15,6%), η Πελοπόννησος (12,2%), οι Ιόνιοι Νήσοι (11,9%), η Κρήτη (9,4%) και το Νότιο Αιγαίο (8,1%). Όπως διαπιστώνουμε, παρουσιάζονται σημαντικές αποκλίσεις στην αγορά εργασίας μεταξύ των περιφερειών και γι' αυτόν τον λόγο υπάρχει ανάγκη για πιο στοχευμένα προγράμματα ενίσχυσης της εργασίας ανά περιφέρεια. Ένα σημείο που πρέπει επίσης να υπογραμμιστεί είναι ότι, εκτός από τους εγγεγραμμένους ανέργους, υπάρχουν 239,6 χιλιάδες ακούσια υποαπασχολούμενοι, 23,6 χιλιάδες που αναζητούν εργασία αλλά δεν είναι άμεσα διαθέσιμοι, και 96,8 χιλιάδες που είναι διαθέσιμοι αλλά δεν αναζητούν εργασία, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 4.1, όπου αποτυπώνονται εναλλακτικοί δείκτες ανεργίας. Αυτές οι κατηγορίες ανέργων πρέπει να αποτελέσουν επίσης αντικείμενο διαμόρφωσης κατάλληλων παρεμβάσεων οικονομικής πολιτικής οι οποίες θα στοχεύουν στη δημιουργία εξειδικευμένων προγραμμάτων νέων θέσεων εργασίας.

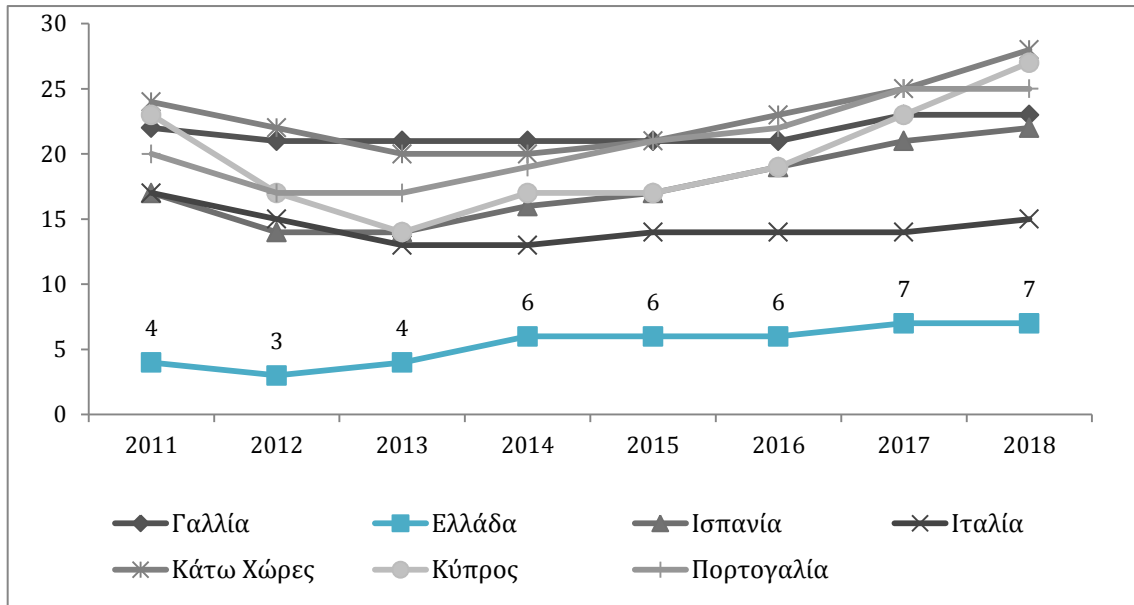
Διάγραμμα 4.1: Εναλλακτικοί δείκτες ανεργίας (Ελλάδα, 2008:1-2019:2)



Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

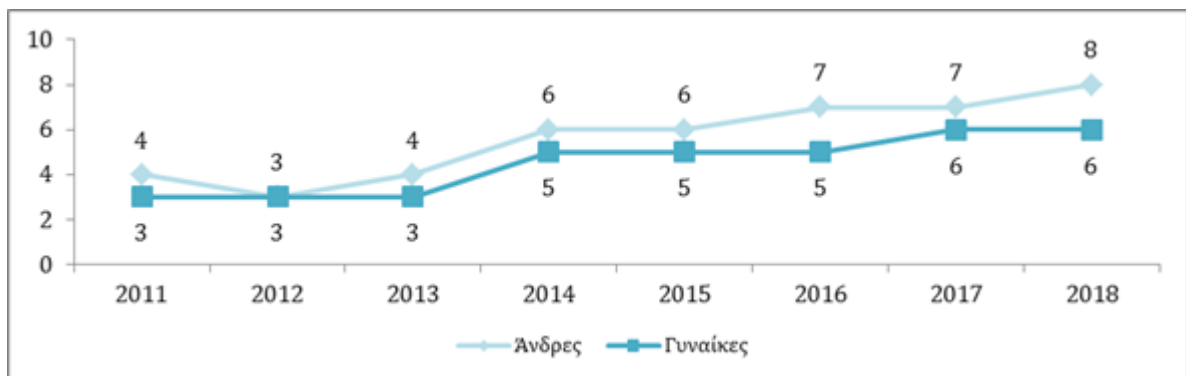
Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι η εξέλιξη της ανεργίας βελτιώνεται με αργούς ρυθμούς και όχι πάντα με ίσους όρους για όλες τις ομάδες των εργαζομένων. Τα διαγράμματα που ακολουθούν δείχνουν τις πιθανότητες μετάβασης από την ανεργία στην εργασία αρχικά σε διάφορες χώρες της Ευρωζώνης (Διάγραμμα 4.2) και στη συνέχεια στην Ελλάδα ανά φύλο (Διάγραμμα 4.3) και ανά διάρκεια ανεργίας από το 2011 ως το 2018 (Διάγραμμα 4.4). Διαπιστώνουμε ότι, αν και γενικά στην Ελλάδα οι πιθανότητες να μεταβεί κάποιος από την ανεργία στην εργασία παρουσιάζονται αυξημένες το 2017 και το 2018, αυτές υπολείπονται σε σχέση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες. Επιπλέον, εμφανίζεται αρκετά δυσκολότερο για τους μακροχρόνια ανέργους αλλά και τις γυναίκες να μεταβούν από την ανεργία στην εργασία.

Διάγραμμα 4.2: Πιθανότητες μετάβασης από την ανεργία στην εργασία (επί του ποσοστού [%] της ανεργίας), ετήσιος μέσος όρος τριμηνιαίων μεταβιβάσεων (2011-2018, Ελλάδα και επιλεγμένες χώρες της Ευρωζώνης)



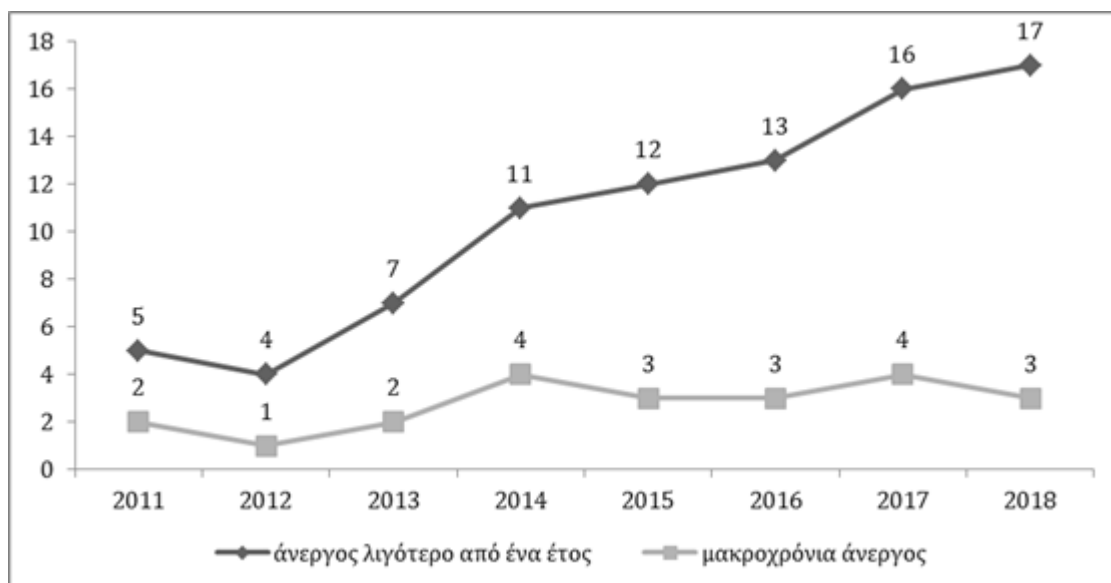
Πηγή: Eurostat

Διάγραμμα 4.3: Πιθανότητες μετάβασης από την ανεργία στην εργασία (επί του ποσοστού [%] της ανεργίας) στην Ελλάδα ανά φύλο (2011-2018)



Πηγή: Eurostat

Διάγραμμα 4.4: Πιθανότητες μετάβασης από την ανεργία στην εργασία (επί του ποσοστού [%] της ανεργίας) στην Ελλάδα ανά διάρκεια ανεργίας (2011-2018)



Πηγή: Eurostat

4.1 Μισθοί και κατώτατος μισθός

Συγκρίνοντας την εξέλιξη των μισθών στις επιχειρήσεις (εκτός των οικοδομοτεχνικών έργων) σε σχέση με το 2018 (Απρίλιος 2019/Απρίλιος 2018) διαπιστώνουμε ότι υπάρχει αύξηση στον μέσο μηνιαίο μισθό και στο μέσο ημερομίσθιο σε όλες τις κατηγορίες εργαζομένων (γυναίκες και άνδρες πλήρους και μερικής απασχόλησης) (Πίνακας 4.1). Μεγαλύτερη αύξηση παρατηρείται στον μέσο μισθό της μερικής απασχόλησης.

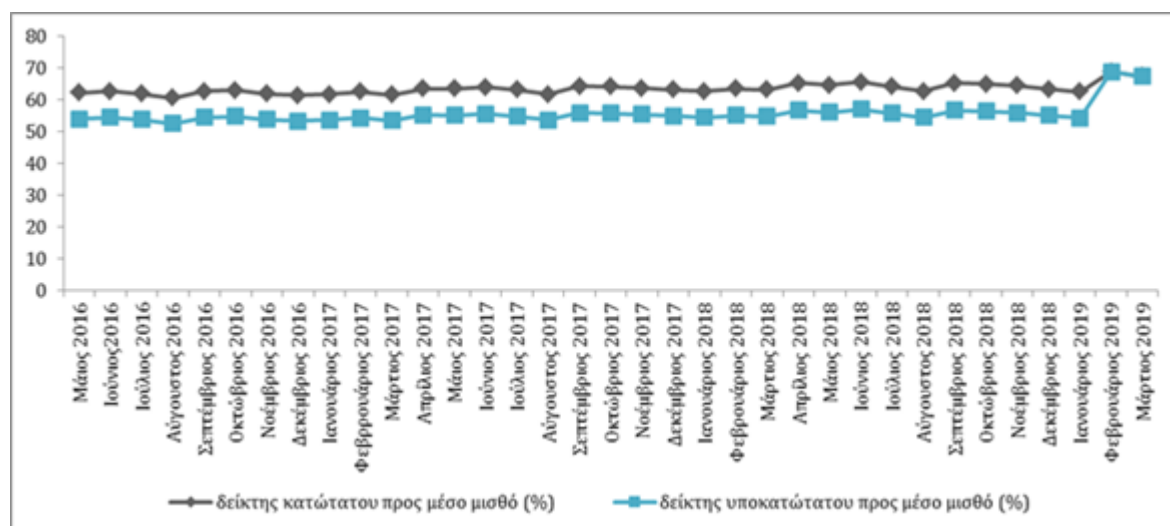
Πίνακας 4.1: Μέσο ημερομίσθιο και μέσος μισθός επιχειρήσεων (σε ευρώ, Απρίλιος 2019)

		Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο	Μεταβολή (%) συνόλου Απριλίου 2019/2018
Πλήρης απασχόληση	Μέσο ημερομίσθιο	54,37	47,49	51,38	2,8%
	Μέσος μισθός	1.244,65	1.075,57	1.170,73	4,3%
Μερική απασχόληση	Μέσο ημερομίσθιο	25,02	24,40	24,66	6%
	Μέσος μισθός	389,95	416,29	404,50	8,5%

Πηγή: ΕΦΚΑ (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Η αύξηση των μέσων μισθών πιθανόν αντανακλά εν μέρει τις θετικές επιδράσεις της αύξησης του κατώτατου μισθού αλλά και της κατάργησης του υποκατώτατου. Στο Διάγραμμα 4.5, που ακολουθεί, παρουσιάζεται ο λόγος κατώτατου προς μέσο μισθό, υπολογισμένος με βάση το σταθμισμένο μέσο ημερομίσθιο στο σύνολο της πλήρους και της μερικής απασχόλησης (δείκτης Kaitz). Παρατηρούμε ότι ο δείκτης Kaitz βελτιώθηκε μετά την αύξηση του κατώτατου μισθού, αλλά αυτό είναι περισσότερο εμφανές στις ηλικιακές ομάδες που αμείβονταν με τον υποκατώτατο μισθό.

Διάγραμμα 4.5: Δείκτης κατώτατου και υποκατώτατου προς μέσο μισθό (%) (Μάιος 2016-Απρίλιος 2019)



Πηγή: ΕΦΚΑ (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Ένα ποιοτικό χαρακτηριστικό της ελληνικής αγοράς εργασίας που χρήζει ιδιαίτερης προσοχής είναι η διαφοροποίηση των αποδοχών μεταξύ ανδρών και γυναικών. Όσον αφορά την εργασία πλήρους απασχόλησης, οι άνδρες απασχολούμενοι κερδίζουν σε επίπεδο ημερομισθίου 14,49% περισσότερο από τις γυναίκες, ενώ στην εργασία μερικής απασχόλησης η απόκλιση ανέρχεται στο 2,54%. Χρησιμοποιώντας μικροδεδομένα από την Έρευνα Εισοδήματος EU-SILC του έτους 2014, οι Leythienne and Ronkowski (2018) προσπάθησαν να ερμηνεύσουν τη μισθολογική διαφορά που υφίσταται μεταξύ των δύο φύλων με βάση τα χαρακτηριστικά του κάθε εργαζομένου αλλά και της κάθε επιχείρησης.

Ως βασικά προσωπικά χαρακτηριστικά καθόρισαν την ηλικία, την εκπαίδευση, την εργασιακή εμπειρία, τη σύμβαση εργασίας και τις ώρες εργασίας, ενώ ως βασικά χαρακτηριστικά της επιχείρησης τα οποία συμβάλλουν στη μισθολογική διαφοροποίηση προσδιόρισαν το μέγεθος της επιχείρησης, την οικονομική της δραστηριότητα και την οργάνωσή της. Τα αποτελέσματα της έρευνας για την Ελλάδα δείχνουν ότι το 32% της μισθολογικής απόκλισης μεταξύ ανδρών και γυναικών αποδίδεται σε διαφορές που αφορούν χαρακτηριστικά όπως οι ώρες εργασίας (12%), η ηλικία (10%) και η εργασία σε κλάδο με καλύτερες απολαβές (36%). Έκπληξη προκαλεί το γεγονός ότι η εκπαίδευση και το επάγγελμα δεν εξηγούν τη μισθολογική διαφορά και μάλιστα επιδρούν αρνητικά, με ποσοστά -14% και -11% αντίστοιχα (Πίνακας 4.2). Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος της διαφοροποίησης των μισθών (68%) παραμένει ανεξηγήτο με βάση τους παραπάνω προσδιοριστικούς παράγοντες, γεγονός που υποδεικνύει την παρουσία και άλλων παραμέτρων οι οποίες ευθύνονται για τη μισθολογική ανισότητα –και πιθανόν διάκριση– μεταξύ των δύο φύλων στην αγορά εργασίας.

Πίνακας 4.2: Προσδιοριστικοί παράγοντες απόκλισης ημερομισθίου μεταξύ των δύο φύλων (ΕΕ-28 και Ελλάδα)

		ΕΕ-28	Ελλάδα
	Παράγοντες μισθολογικής απόκλισης	31	32
Προσωπικά και εργασιακά χαρακτηριστικά	Ηλικία	0	10
	Εκπαίδευση	-7	-14
	Επάγγελμα	-3	-11
	Εργασιακή Εμπειρία	1	-1
	Σύμβαση εργασίας	-1	0
	Ώρες εργασίας	13	12
Εταιρικά χαρακτηριστικά	Οικονομική δραστηριότητα	32	36
	Μέγεθος επιχείρησης	-5	-2
	Έλεγχος επιχείρησης	0	1
	Μη προσδιοριζόμενο τμήμα μισθολογικής απόκλισης	69	68

Πηγή: Leythienne and Ronkowski (2018)

Όσον αφορά τους προσδιορισμένους παράγοντες, όπως διαπιστώνουμε από τον Πίνακα 4.2, το μεγαλύτερο ποσοστό της μισθολογικής απόκλισης (36%) αποδίδεται στο ότι οι γυναίκες τείνουν να εργάζονται σε κλάδους με χαμηλότερες απολαβές, ενώ οι άνδρες σε κλάδους με υψηλότερες απολαβές. Χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα είναι ο κλάδος των επαγγελματιών φροντίδας υγείας, στον οποίο το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών είναι

συντριπτικό. Στην Ελλάδα, αν και οι εργαζόμενοι στα επαγγέλματα υγείας καταλαμβάνουν ποσοστό μικρότερο από 2% –από τα χαμηλότερα στην ΕΕ–, εντούτοις το ποσοστό των γυναικών αγγίζει το 81,2% για τις νοσηλεύτριες και τις μαίες και το 78,4% για τα υπόλοιπα επαγγέλματα φροντίδας.⁴⁰ Αντίθετα, σε κλάδους με υψηλές απολαβές, όπως η πληροφορική, η δασοκομία-υλοτομία, η παραγωγή κωκ κ.ά., η πλειονότητα των εργαζομένων είναι άνδρες με ποσοστά 66,8%, 74% και 87,7% αντίστοιχα.⁴¹

Η απόκλιση μισθών μεταξύ ανδρών και γυναικών είναι ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής αγοράς εργασίας. Ενδιαφέρον έχει επίσης και η διαπίστωση μη προσαρμοσμένων μισθολογικών διαφοροποιήσεων ανάλογα με το μέγεθος της επιχείρησης.⁴² Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία του ΕΦΚΑ, οι επιχειρήσεις που απασχολούν περισσότερους από 10 εργαζομένους καταβάλλουν ημερομίσθιο μεγαλύτερο κατά 57,3% (μέσος όρος για το διάστημα Μάιος 2016-Απρίλιος 2019), ενώ τον Απρίλιο του 2019 διαμορφώθηκε στο 53,5% στην πλήρη απασχόληση (Διάγραμμα 4.6). Το αντίστοιχο ποσοστό για τους εργαζομένους μερικής απασχόλησης, το ίδιο χρονικό διάστημα είναι σαφώς μικρότερο, της τάξης του 36,9%. Το γεγονός ότι οι μικρές και οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις τείνουν να δίνουν χαμηλότερα ημερομίσθια στους εργαζομένους έχει αναφερθεί και από τον ILO και αφορά τις ευρωπαϊκές χώρες με μισθολογικές διαφοροποιήσεις που κυμαίνονται στο 20%-30% των μέσων μισθών.⁴³

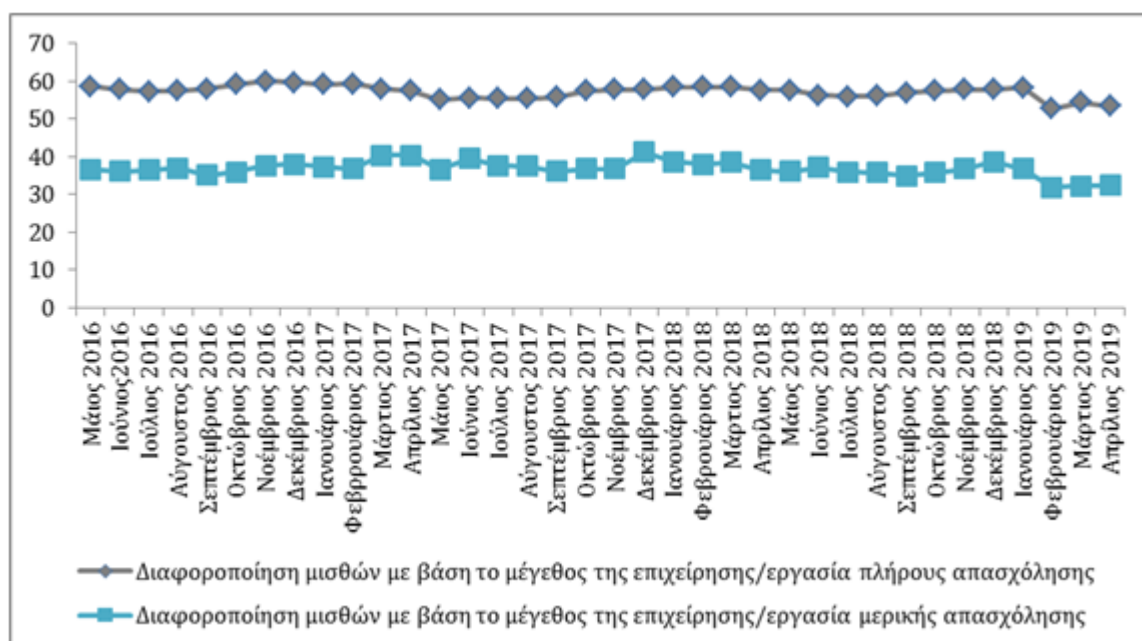
⁴⁰ Βλ. Müller (2019).

⁴¹ Τα στοιχεία προέρχονται από τον ΕΦΚΑ και αφορούν τον μέσο όρο του διαστήματος Ιανουάριος-Μάρτιος του 2019 σε επιχειρήσεις με 10 εργαζομένους και πάνω.

⁴² Ως επιχειρήσεις με περισσότερους από 10 εργαζομένους στον ΕΦΚΑ θεωρούνται οι μεγάλες βιομηχανίες, οι τράπεζες, οι ΔΕΚΟ και ο δημόσιος τομέας. Οι επιχειρήσεις με λιγότερους από 10 εργαζομένους αποτελούν την πλειονότητα των επιχειρήσεων στην ελληνική αγορά εργασίας και αναφέρονται στο 85,2% των θέσεων εργασίας, ενώ 6 στις 10 θέσεις εργασίας αναφέρονται στις μικρο-επιχειρήσεις με λιγότερους από 5 εργαζομένους (EC, 2018c).

⁴³ Βλ. σχετικά ILO, 2018· ILO info stories, 2019.

Διάγραμμα 4.6: Διαφοροποίηση μισθών ανάλογα με το μέγεθος της επιχείρησης (Μάιος 2016-Απρίλιος 2019)



Πηγή: ΕΦΚΑ

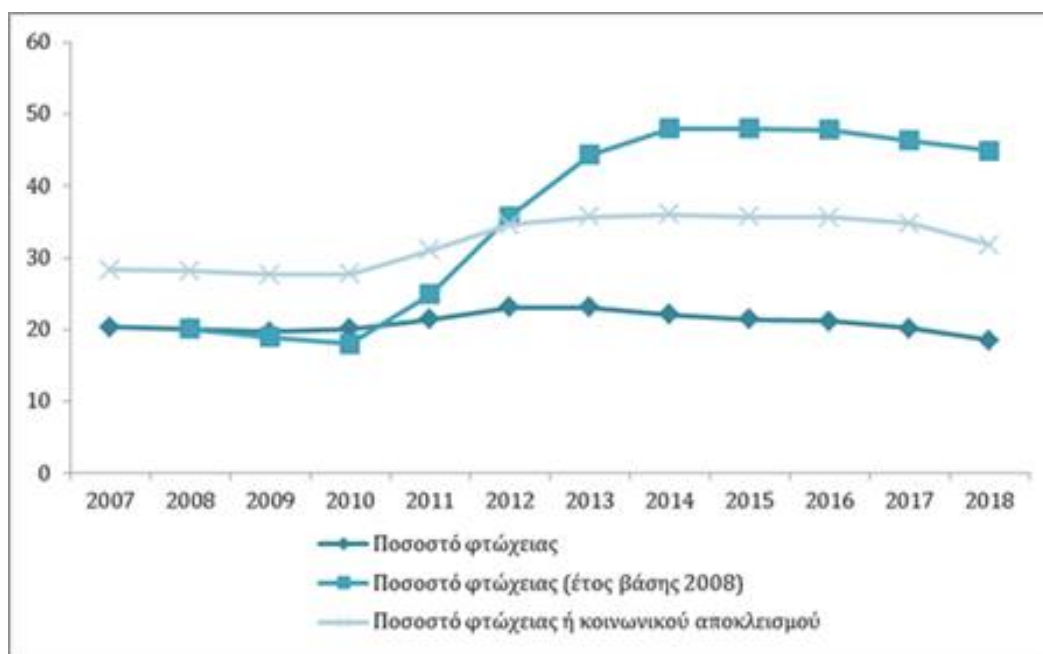
Η ανάλυση των παραπάνω στοιχείων αναδεικνύει την ύπαρξη διαχρονικών μισθολογικών διαφορών και κοινωνικών ανισοτήτων τόσο μεταξύ των δύο φύλων όσο και ανάμεσα σε εργαζομένους μικρών και μεγαλύτερων επιχειρήσεων. Συνεπώς, σε μια οικονομία με δομική παρουσία πολλών μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων, η ενίσχυση της διαπραγμάτευσης των μισθών μέσω συλλογικών συμβάσεων εργασίας καθίσταται απαραίτητη για την εξομάλυνση των μισθολογικών διακρίσεων.

4.2 Δείκτες φτώχειας

Οι δείκτες φτώχειας στην Ελλάδα ακολουθούν την εξέλιξη της κρίσης και της μετά κρίσης περιόδου της οικονομίας. Το ποσοστό φτώχειας (έτος βάσης 2008) αυξήθηκε ραγδαία κατά τη διάρκεια της βαθιάς οικονομικής ύφεσης και των πολιτικών λιτότητας, ενώ παρουσίασε φθίνουσα τάση το διάστημα 2016-2018,

όταν η οικονομία εμφάνισε τάσεις σταθεροποίησης και ήπιας ανάκαμψης. Στο Διάγραμμα 4.7 παρουσιάζουμε τρεις δείκτες φτώχειας για την Ελλάδα.⁴⁴

Διάγραμμα 4.7: Εξέλιξη βασικών δεικτών ποσοστού (%) φτώχειας στην Ελλάδα (2007-2018)



Πηγή: Eurostat

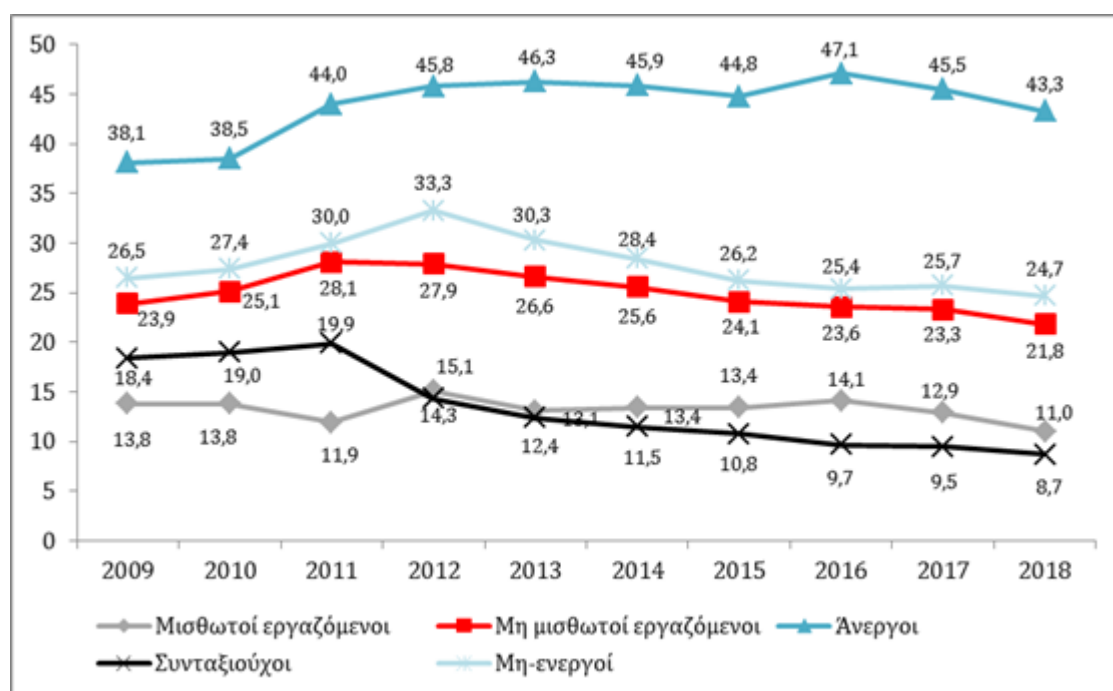
Ο δείκτης «Ποσοστό φτώχειας» αναφέρεται στο ποσοστό του πληθυσμού που λαμβάνει εισόδημα μικρότερο από το 60% του διάμεσου εισοδήματος της οικονομίας. Όμως, όταν το διάμεσο εισόδημα μειώνεται ραγδαία, όπως συνέβη στην Ελλάδα τα προηγούμενα χρόνια, ο δείκτης δεν μπορεί να εντοπίσει το ποσοστό της μετατόπισης του πληθυσμού στο κατώφλι της φτώχειας. Γι' αυτόν τον λόγο παρουσιάζουμε έναν ακόμα δείκτη που δείχνει το ποσοστό φτώχειας με σταθερό έτος βάσης το 2008. Σύμφωνα με αυτή τη μέτρηση, διαπιστώνουμε ότι μεταξύ των ετών 2010 και 2018 το ποσοστό φτώχειας αυξήθηκε κατά 26,9 ποσοστιαίες μονάδες – αύξηση 149%. Υψηλό είναι και το ποσοστό φτώχειας το οποίο μετρά ο δείκτης φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού που προτείνεται

⁴⁴ Τα στοιχεία προέρχονται από τα αποτελέσματα της Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC), με περίοδο αναφοράς εισοδήματος το έτος 2017. Το ίδιο ισχύει και για τα προηγούμενα έτη.

από τη νέα στρατηγική «Ευρώπη 2020» της Eurostat. Ο συγκεκριμένος δείκτης αποτελεί τον μέσο όρο τριών υποδεικτών οι οποίοι αναφέρονται είτε στους κατοίκους που βρίσκονται στο κατώφλι της φτώχειας μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις είτε σε όσους βιώνουν σοβαρή υλική αποστέρηση είτε στα νοικοκυριά με χαμηλό δείκτη απασχόλησης. Το 2018 ο δείκτης «Ποσοστό φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού» ήταν 31,8%, μειωμένος κατά 3 ποσοστιαίες μονάδες από το 2017 αλλά αυξημένος κατά 4,1 ποσοστιαίες μονάδες από το 2010.

Στο Διάγραμμα 4.8 παρουσιάζονται τα ποσοστά φτώχειας ανά επαγγελματική κατηγορία. Είναι φανερό ότι το εντονότερο πρόβλημα φτώχειας το αντιμετωπίζει ο πληθυσμός που βρίσκεται σε κατάσταση ανεργίας, ενώ το χαμηλότερο ποσοστό παρατηρείται στους συνταξιούχους, γεγονός που συνηγορεί στη σημασία που έχουν οι συντάξεις ως μεταβιβαστικές πληρωμές για τη μείωση της ανισότητας, όπως έχει αναδειχτεί από πολλές σχετικές μελέτες.

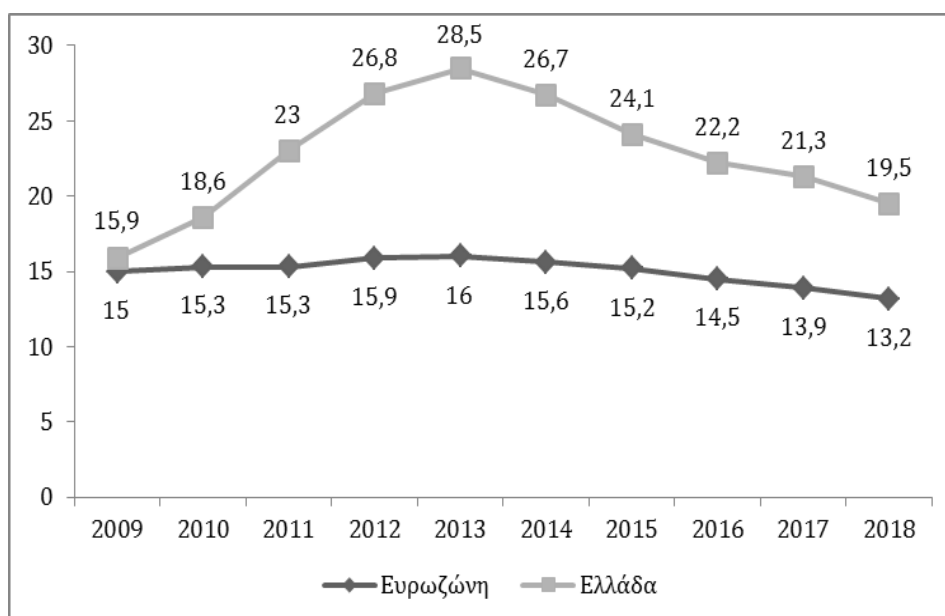
Διάγραμμα 4.8: Πληθυσμός (%) στο όριο της φτώχειας στην Ελλάδα ανά επαγγελματική κατηγορία (2009-2018)



Πηγή: Eurostat

Έντονο πρόβλημα φτώχειας αντιμετωπίζει και το ποσοστό του πληθυσμού που δεν εντάσσεται ούτε στην αγορά εργασίας ούτε στη διαδικασία εκπαίδευσης (οικονομικά μη ενεργοί). Η Ελλάδα έχει υψηλό ποσοστό οικονομικά μη ενεργού πληθυσμού ιδιαίτερα στον νέο ηλικιακά πληθυσμό. Όπως διαπιστώνουμε από το Διάγραμμα 4.9, το ποσοστό των νέων που δεν εντάσσονται ούτε στην εργασία ούτε στην εκπαίδευση αυξήθηκε ραγδαία από το 2009 έως το 2013, οπότε αρχίζει να φθίνει, αν και παραμένει υψηλότερο από το μέσο ποσοστό της Ευρωζώνης. Αυτό δείχνει ότι οι νέοι αντιμετωπίζουν δυσκολία ενσωμάτωσης στην αγορά εργασίας, γεγονός που αντανακλάται και στα υψηλά ποσοστά φτώχειας που αντιμετωπίζουν οι οικονομικά μη ενεργές ομάδες του πληθυσμού.

Διάγραμμα 4.9: Ποσοστό νέων (15-29 ετών) σε Ελλάδα και Ευρωζώνη που δεν εντάσσονται ούτε στην αγορά εργασίας ούτε στην εκπαίδευση

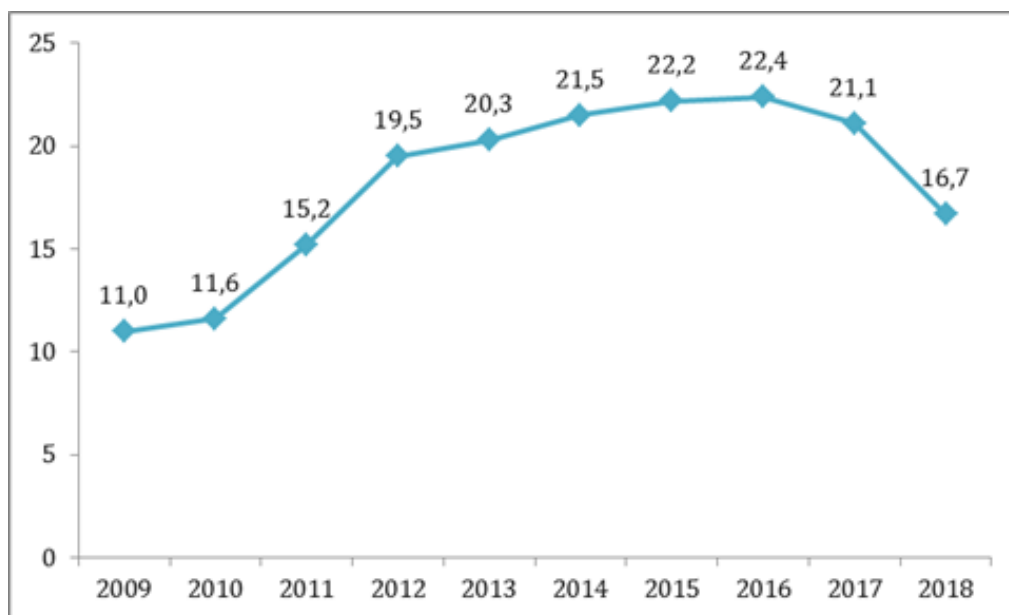


Πηγή: Eurostat

Ένας επίσης σημαντικός δείκτης φτώχειας είναι αυτός που αποτυπώνει την κατάσταση της υλικής στέρησης των νοικοκυριών, ο οποίος αφορά τα νοικοκυριά που δεν μπορούν να αποκτήσουν τέσσερα και πλέον αγαθά ή υπηρεσίες τα οποία θεωρούνται απαραίτητα για μια ικανοποιητική διαβίωση. Για παράδειγμα, η ικανοποιητική θέρμανση, η διατροφή που να περιλαμβάνει κάθε δεύτερη μέρα κοτόπουλο, κρέας, ψάρι ή λαχανικά ίσης θρεπτικής αξίας, η πληρωμή για μία εβδομάδα διακοπών, η αντιμετώπιση έκτακτων αλλά

αναγκαίων δαπανών. Στο Διάγραμμα 4.10 παρατηρούμε ότι υπάρχει σημαντική βελτίωση μετά το 2017, αν και η κατάσταση υλικής στέρησης των νοικοκυριών εξακολουθεί να είναι πολύ χειρότερη συγκριτικά με το 2009. Είναι εμφανής από την πορεία του δείκτη υλικής στέρησης η επίδραση του οικονομικού κύκλου πάνω στις υλικές συνθήκες διαβίωσης των νοικοκυριών.

Διάγραμμα 4.10: Δείκτης υλικής στέρησης (%) για την Ελλάδα (2009-2018)

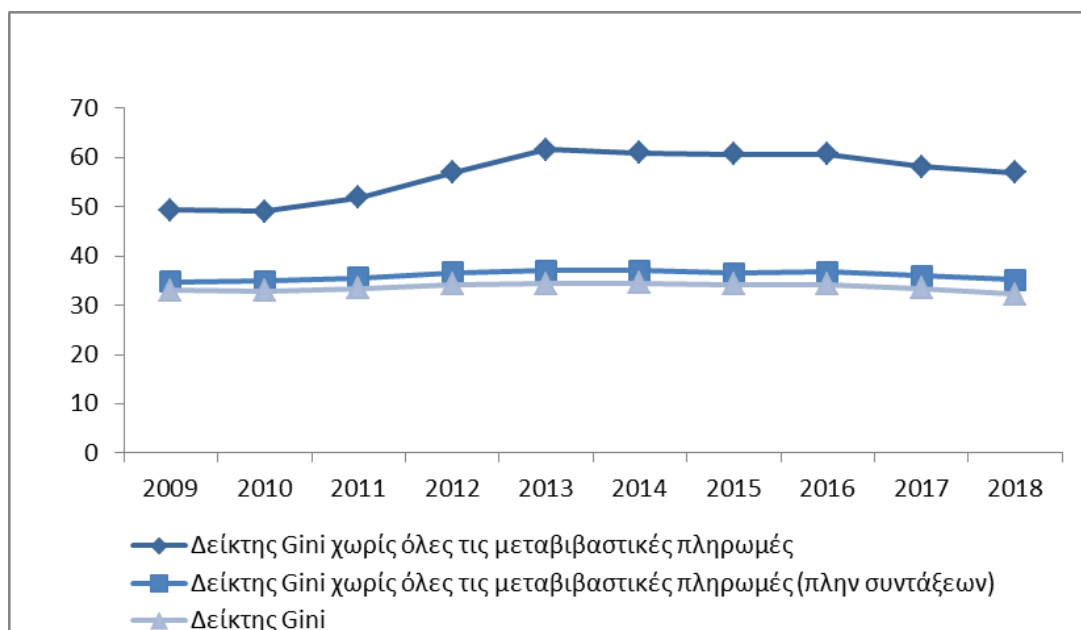


Πηγή: Eurostat

4.3 Δείκτες ανισότητας

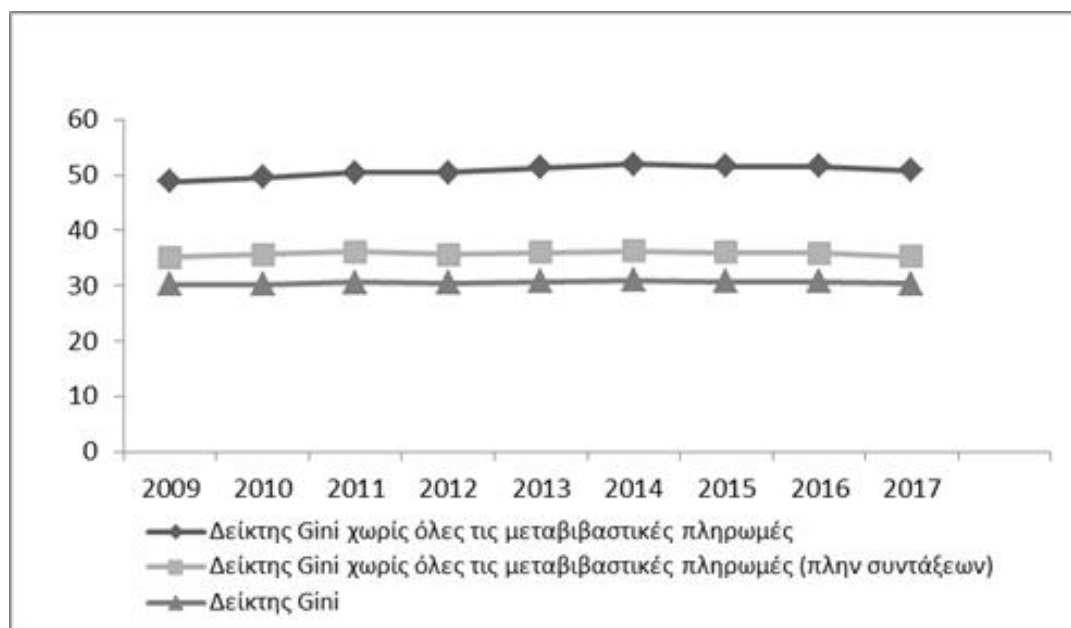
Τα Διαγράμματα 4.11 και 4.12 παρουσιάζουν τον δείκτη Gini για την Ελλάδα και την Ευρωζώνη αντίστοιχα από το 2009 έως το 2018. Διαπιστώνουμε ότι, ενώ η αύξηση του δείκτη Gini ήταν εντονότερη κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, μετά το 2016 μειώνεται, όπως και στις περιπτώσεις των δεικτών φτώχειας. Αξιοσημείωτη είναι η διαφοροποίηση του δείκτη Gini όταν δεν συμπεριλαμβάνονται στα εισοδήματα οι κοινωνικές μεταβιβάσεις, όπως και όταν συμπεριλαμβάνονται από τις κοινωνικές μεταβιβάσεις μόνο οι συντάξεις. Όταν ο δείκτης Gini δεν περιλαμβάνει τις κοινωνικές μεταβιβάσεις, τότε είναι μεγαλύτερος κατά 24,7 ποσοστιαίες μονάδες το 2018.

Διάγραμμα 4.11: Δείκτες Gini (%) με και χωρίς μεταβιβαστικές πληρωμές για την Ελλάδα (2009-2018)



Πηγή: Eurostat

Διάγραμμα 4.12: Δείκτες Gini (%) με και χωρίς μεταβιβαστικές πληρωμές για την Ευρωζώνη (2009-2018)



Πηγή: Eurostat

Εάν εξετάσουμε όμως τον δείκτη Gini και τον δείκτη Gini χωρίς τις μεταβιβαστικές πληρωμές πλην των συντάξεων για την περίπτωση της Ελλάδας και της Ευρωζώνης, διαπιστώνουμε ότι για το 2017 (τελευταία διαθέσιμα

στοιχεία για την Ευρωζώνη) στην Ελλάδα η διαφορά των δύο δεικτών είναι 2,6 ποσοστιαίες μονάδες, ενώ για την Ευρωζώνη 4,9 ποσοστιαίες μονάδες. Τα παραπάνω αποτελέσματα δείχνουν αφενός ότι οι συντάξεις αποτελούν τις σημαντικότερες μεταβιβαστικές πληρωμές και συμβάλλουν στη συγκράτηση της ανισότητας τόσο σε Ελλάδα όσο και σε Ευρωζώνη, και αφετέρου ότι οι υπόλοιπες μεταβιβαστικές πληρωμές, όπως, π.χ., τα επιδόματα ανεργίας, έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα στην Ευρωζώνη από την Ελλάδα. Συμπερασματικά, για την αποφυγή περαιτέρω όξυνσης της ανισότητας κρίνεται αναγκαία τόσο η προστασία των συντάξεων όσο και ένα πιο αποτελεσματικό μείγμα κοινωνικής πολιτικής.

5. Διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας και αναπτυξιακές προοπτικές

Όπως έχουμε σημειώσει στις Εκθέσεις μας, η οικονομική κρίση και η κρίση χρέους στις οποίες βυθίστηκε η Ελλάδα τα τελευταία χρόνια αντανακλούν σε μεγάλο βαθμό την κατάρρευση του μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης της χώρας. Η διαπίστωση αυτή καθιστά την κρίση δομική. Το μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης που κατέρρευσε χαρακτηριζόταν από μια τεχνολογικά ανεπαρκή κλαδική διάρθρωση του παραγωγικού συστήματος και από χαμηλή παραγωγικότητα και διαρθρωτική ανταγωνιστικότητα. Τα διαρθρωτικά αυτά χαρακτηριστικά της οικονομίας αποτελούν τη βασική αιτία της χαμηλής εξωστρέφειας και της υψηλής εξάρτησής της από τις εισαγωγές. Επίσης, κατά την άποψή μας, είναι μια από τις κύριες αιτίες των μακροοικονομικών δυσλειτουργιών και ανισορροπιών που προσδιορίζουν την κατάσταση και τη βιωσιμότητα του εξωτερικού και του δημοσιονομικού ισοζυγίου της οικονομίας. Η κατάσταση αυτή επιδεινώθηκε και από τα ΠΟΠ, των οποίων η σταθερή στόχευση στη συμπίεση του μισθολογικού κόστους και στην απορρύθμιση της αγοράς εργασίας ευνόησε την ανάπτυξη κλαδικών δραστηριοτήτων χαμηλού τεχνολογικού επιπέδου και έντασης γνώσης. Οι παραπάνω αρνητικοί μετασχηματισμοί αποτυπώθηκαν και στις εξαγωγές, καθώς η αύξησή τους συνοδεύτηκε και από ποιοτική υποβάθμιση τέτοια, ώστε η Ελλάδα να υποχωρήσει σημαντικά στην παγκόσμια κατάταξη ως προς την οικονομική συνθετότητα του τεχνοπαραγωγικού της συστήματος.⁴⁵

Έχοντας πλέον εισέλθει στη μεταμνημονιακή εποχή, αλλά διατηρώντας πολλούς από τους διαρθρωτικούς περιορισμούς της προηγούμενης περιόδου, η μετάβαση της οικονομίας σε σταθερή και διατηρήσιμη δυναμική μεγέθυνσης εξακολουθεί να εξαρτάται από τις ποιοτικές και τις ποσοτικές μεταβολές του παραγωγικού υποδείγματος της χώρας. Στην ενότητα αυτή χρησιμοποιούμε την αναλυτική μέθοδο των εισροών-εκροών και επιχειρούμε να αναδείξουμε τα προϊόντα και τους κλάδους που θα μπορούσαν να προσφέρουν μια ισχυρή δυναμική στην παραγωγή και στην απασχόληση και ταυτόχρονα να εντοπίσουμε τις αδυναμίες που υπονομεύουν μια τέτοια διαδικασία.

⁴⁵ Βλ. ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2019β).

5.1 Προϊόντα-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας

Η ανάλυση που ακολουθεί βασίζεται στους συμμετρικούς πίνακες εισροών-εκροών που δημοσιεύει η Eurostat και η ΕΛΣΤΑΤ ανά πέντε έτη, με τον τελευταίο πίνακα –ο οποίος είναι και ο πιο πρόσφατος που έχει δημοσιευτεί για την ελληνική οικονομία– να αναφέρεται στο 2015. Οι σχετικοί πίνακες είναι «προϊόν x προϊόν» και διαστάσεων 65x65 απ' όπου όμως αφαιρέσαμε τα προϊόντα «Τεκμαρτά ενοίκια» και «Υπηρεσίες παρεχόμενες από ετερόδικους οργανισμούς και φορείς», καθώς στην πρώτη περίπτωση η προστιθέμενη αξία τους είναι πλασματική, ενώ στη δεύτερη τα στοιχεία είναι μηδενικά. Έτσι, ο τελικός πίνακας είναι διαστάσεων 63x63 (βλ. Παράρτημα 1). Οι πίνακες που χρησιμοποιούμε αποτυπώνουν τις σχέσεις μεταξύ προϊόντων σε αντίθεση με άλλες βάσεις δεδομένων, όπως οι WIOD και OECD, όπου οι αντίστοιχοι πίνακες αποτυπώνουν τις σχέσεις μεταξύ κλάδων. Αυτό σημαίνει ότι η ανάλυσή μας παρουσιάζει ορισμένες διαφοροποιήσεις σε σχέση με άλλες αντίστοιχες μελέτες για την ελληνική οικονομία,⁴⁶ εκ των οποίων η πιο βασική είναι ότι επικεντρώνεται στη διερεύνηση προϊόντων-κλειδιών αντί κλάδων-κλειδιών.⁴⁷

Το μέγεθος των αλληλεξαρτήσεων μεταξύ προϊόντων αποτιμάται από την εκτίμηση των κάθετων και των οριζόντιων διασυνδέσεων μεταξύ τους. Οι κάθετες διασυνδέσεις προσμετρούν τη ζήτηση άλλων προϊόντων ως εισροών για την παραγωγή μίας μονάδας του προϊόντος X. Όσο υψηλότερες είναι οι κάθετες διασυνδέσεις ενός προϊόντος τόσο υψηλότερη θα είναι η ζήτηση για τα παραγόμενα προϊόντα άλλων κλάδων. Οι κάθετες διασυνδέσεις στην ουσία συνιστούν τους πολλαπλασιαστές προϊόντος, καθώς αποτυπώνουν τη συνολική αξία παραγωγής στο σύνολο των προϊόντων που είναι αναγκαία προκειμένου να ικανοποιηθεί η αύξηση της ζήτησης για το προϊόν X. Από την άλλη πλευρά, οι οριζόντιες διασυνδέσεις προσμετρούν την προσφορά παραγόμενης ποσότητας του προϊόντος X στην παραγωγή άλλων προϊόντων. Όσο υψηλότερες είναι οι οριζόντιες διασυνδέσεις τόσο μεγαλύτερη είναι η ευαισθησία στην παραγωγή

⁴⁶ Βλ. ενδεικτικά Μπελεγρή-Ρομπόλη κ.ά. (2010) και Αργείτης κ.ά. (2018).

⁴⁷ Μια αντίστοιχη ανάλυση βάσει πινάκων «προϊόν x προϊόν» έχει πραγματοποιήσει και η Τράπεζα της Σλοβενίας (Geršak and Muhaj, 2016), καθώς και η στατιστική υπηρεσία του Ηνωμένου Βασιλείου (ONS, 2014). Για τις διαφορές μεταξύ των μεθόδων ανάλυσης των πινάκων εισροών-εκροών βλ. Μπελεγρή-Ρομπόλη κ.ά. (2010).

του προϊόντος X όταν μεταβάλλεται η παραγωγή των υπόλοιπων προϊόντων της οικονομίας. Ειδική σημασία στο παραγωγικό σύστημα έχουν τα λεγόμενα προϊόντα-κλειδιά (ή κλάδοι-κλειδιά στην περίπτωση που οι πίνακες συγκροτούνται βάσει κλάδων), δηλαδή τα προϊόντα εκείνα που διαθέτουν ταυτόχρονα υψηλότερες από τον μέσο όρο κάθετες και οριζόντιες διασυνδέσεις. Η σημασία τους έγκειται στο ότι τα προϊόντα αυτά έχουν ισχυρότερα πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα, καθώς κατέχουν εξέχουσα θέση τόσο στην παραγωγή άλλων προϊόντων όσο και για την παραγωγή άλλων προϊόντων.⁴⁸ Εν ολίγοις, όσο περισσότερα προϊόντα-κλειδιά έχει μια οικονομία τόσο πιο συνεκτική και ολοκληρωμένη είναι η παραγωγική της διάρθρωση και τόσο πιο ισχυρό το παραγωγικό της υπόδειγμα.

Στον Πίνακα 5.1 παρουσιάζονται τα προϊόντα-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας για το έτος 2010, κατά το οποίο η Ελλάδα βρίσκεται σε φάση εξέλιξης της υφεσιακής δυναμικής, και το 2015, όταν η ελληνική οικονομία έχει εισέλθει στη φάση της σταθεροποίησης. Στις δύο πρώτες στήλες η κατάταξη γίνεται βάσει του μέσου όρου των διασυνδέσεων, ενώ στην τρίτη στήλη για το 2015 η κατάταξη γίνεται βάσει του σχετικού μεγέθους των προϊόντων στη συνολική ακαθάριστη παραγωγή. Όπως μπορούμε να δούμε, ο αριθμός των προϊόντων-κλειδιών της ελληνικής οικονομίας το 2015 παραμένει σταθερός σε σχέση με το 2010, γεγονός που υποδεικνύει ότι η διάρθρωση του παραγωγικού υποδείγματος δεν εμφανίζει αξιοσημείωτες μεταβολές. Η διαφοροποίηση του 2015 συγκριτικά με το 2010 είναι ότι ως προϊόντα-κλειδιά αναδεικνύονται οι «Ηλεκτρονικοί υπολογιστές, ηλεκτρονικά και οπτικά προϊόντα», τα «Προϊόντα κλωστοϋφαντουργίας, είδη ένδυσης· δέρμα και συναφή προϊόντα» και οι «Υπηρεσίες αρχιτεκτόνων και μηχανικών· υπηρεσίες τεχνικών δοκιμών και αναλύσεων».

⁴⁸ Για τη μεθοδολογία προσδιορισμού των προϊόντων-κλειδιών μέσω της ομαλοποίησης των κάθετων και οριζόντιων διασυνδέσεων βλ. Miller and Blair (2009: κεφ. 12).

Πίνακας 5.1: Προϊόντα-κλειδιά της ελληνικής οικονομίας (2010 και 2015)

	2010 (μέσος όρος)	2015 (μέσος όρος)	2015 (μέγεθος)
1.	Ξυλεία και προϊόντα από ξύλο και φελλό (εκτός από έπιπλα)· είδη καλαθοποιίας και σπαρτοπλεκτικής	Ξυλεία και προϊόντα από ξύλο και φελλό (εκτός από έπιπλα)· είδη καλαθοποιίας και σπαρτοπλεκτικής	Βασικά μέταλλα
2.	Χαρτί και προϊόντα από χαρτί	Ηλεκτρονικοί υπολογιστές, ηλεκτρονικά και οπτικά προϊόντα	Κατασκευασμένα μεταλλικά προϊόντα εκτός μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού
3.	Βασικά μέταλλα	Χαρτί και προϊόντα από χαρτί	Χημικές ουσίες και προϊόντα
4.	Χημικές ουσίες και προϊόντα	Χημικές ουσίες και προϊόντα	Προϊόντα από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικές ύλες
5.	Προϊόντα από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικές ύλες	Προϊόντα από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικές ύλες	Άλλα μη μεταλλικά ορυκτά προϊόντα
6.	Ηλεκτρολογικός εξοπλισμός	Βασικά μέταλλα	Υπηρεσίες αρχιτεκτόνων και μηχανικών· υπηρεσίες τεχνικών δοκιμών και αναλύσεων
7.	Άλλος εξοπλισμός μεταφορών	Ηλεκτρολογικός εξοπλισμός	Προϊόντα κλωστοϋφαντουργίας είδη ένδυσης· δέρμα και συναφή προϊόντα
8.	Υπηρεσίες διαφήμισης και έρευνας αγοράς	Κατασκευασμένα μεταλλικά προϊόντα εκτός μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού	Υπηρεσίες διαφήμισης και έρευνας αγοράς
9.	Κατασκευασμένα μεταλλικά προϊόντα εκτός μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού	Προϊόντα κλωστοϋφαντουργίας είδη ένδυσης· δέρμα και συναφή προϊόντα	Χαρτί και προϊόντα από χαρτί
10.	Άλλα μη μεταλλικά ορυκτά προϊόντα	Άλλα μη μεταλλικά ορυκτά προϊόντα	Ηλεκτρολογικός εξοπλισμός
11.	Υπηρεσίες συναφείς προς τις χρηματοοικονομικές και τις ασφαλιστικές υπηρεσίες	Υπηρεσίες διαφήμισης και έρευνας αγοράς	Ξυλεία και προϊόντα από ξύλο και φελλό (εκτός από έπιπλα)· είδη καλαθοποιίας και σπαρτοπλεκτικής
12.	Προϊόντα εκτύπωσης και εγγραφής προεγγεγραμμένων μέσων	Υπηρεσίες αρχιτεκτόνων και μηχανικών· υπηρεσίες τεχνικών δοκιμών και αναλύσεων	Ηλεκτρονικοί υπολογιστές, ηλεκτρονικά και οπτικά προϊόντα

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία – εκτιμήσεις INE ΓΣΕΕ)

Το προϊόν-κλειδί που παρουσιάζει κατά μέσο όρο τις υψηλότερες κάθετες και οριζόντιες διασυνδέσεις το 2015 (όπως και το 2010) είναι η «Ξυλεία και τα προϊόντα από ξύλο και φελλό (εκτός από έπιπλα)· είδη καλαθοποιίας και

σπαρτοπλεκτικής» και ακολουθούν οι «Ηλεκτρονικοί υπολογιστές, ηλεκτρονικά και οπτικά προϊόντα» και το «Χαρτί και προϊόντα από χαρτί». Ωστόσο, αν ως κριτήριο κατάταξης οριστεί η συμβολή στη συνολική εγχώρια ακαθάριστη παραγωγή, τότε στην πρώτη θέση βρίσκονται τα «Βασικά μέταλλα» και ακολουθούν τα «Κατασκευασμένα μεταλλικά προϊόντα εκτός μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού» και οι «Χημικές ουσίες και προϊόντα».

Από την παραπάνω ανάλυση είναι εμφανές ότι στη μεγάλη τους πλειονότητα τα προϊόντα-κλειδιά προέρχονται από τη μεταποίηση, γεγονός που αναδεικνύει την κομβική θέση του τομέα στο παραγωγικό σύστημα της οικονομίας. Όμως, εκτός από αυτή καθαυτή τη διεύρυνση του μεριδίου της μεταποίησης στη συνολική προστιθέμενη αξία, εξίσου σημαντική είναι και η ποιοτική αναβάθμιση του τομέα μέσω της αύξησης στην παραγωγή προϊόντων υψηλού τεχνολογικού επιπέδου και ισχυρής εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης. Αυτό κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς σε μια μακροχρόνια διαρθρωτική μεταβολή η μεταποίηση είναι ο τομέας που έχει τον κεντρικό ρόλο στον παραγωγικό μετασχηματισμό της οικονομίας, επειδή συμβάλλει περισσότερο στην τεχνολογική ανάπτυξη και στην καινοτομία σε σχέση με τον πρωτογενή τομέα και τις υπηρεσίες. Η συνθήκη αυτή ωστόσο δεν ικανοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της κρίσης. Αντίθετα, οι πολιτικές εσωτερικής υποτίμησης ευνόησαν την κατανομή των επενδύσεων προς όφελος δραστηριοτήτων σχετικά χαμηλής τεχνολογικής έντασης (INE ΓΣΕΕ, 2017). Συνεπώς, κρίσιμη για τη μεταμνημονιακή πορεία της ελληνικής οικονομίας είναι η εξειδίκευση των επενδύσεων σε κλάδους της μεταποίησης σχετικά υψηλού τεχνολογικού επιπέδου. Λαμβάνοντας υπόψη συνδυαστικά τα προϊόντα-κλειδιά καθώς και την κατάταξη των μεταποιητικών προϊόντων ως προς το τεχνολογικό τους επίπεδο,⁴⁹ κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική η ανάπτυξη των κλάδων που παράγουν ηλεκτρονικούς υπολογιστές, ηλεκτρονικά και οπτικά προϊόντα (υψηλής τεχνολογίας), χημικές ουσίες και ηλεκτρολογικό εξοπλισμό (μέσης προς υψηλής τεχνολογίας). Επίσης, έμφαση θα πρέπει να δοθεί και στην ανάπτυξη των κλάδων παραγωγής λοιπού εξοπλισμού μεταφορών (πλην μηχανοκίνητων οχημάτων, ρυμουλκούμενων και ημιρυμουλκούμενων οχημάτων), καθώς τα

⁴⁹ Βλ. Eurostat (n.d.).

αντίστοιχα παραγόμενα προϊόντα χάνουν οριακά τη θέση τους ως «προϊόν-κλειδί», ενώ χαρακτηρίζονται ως σχετικά υψηλής τεχνολογίας.

5.2 Μείωση του εμπορικού ελλείμματος: Υφεισιακό αποτέλεσμα ή αποτέλεσμα υποκατάστασης;

Μια ισχυρή μακροοικονομική μεταβολή που επήλθε κατά την περίοδο υλοποίησης των ΠΟΠ συνιστά ο περιορισμός του εμπορικού ελλείμματος ως συνδυαστικό αποτέλεσμα της περιορισμένης αύξησης των εξαγωγών και της ισχυρής μείωσης των εισαγωγών (βλ. Ενότητα 2). Σε προηγούμενη Έκθεση⁵⁰ είχαμε επισημάνει ότι η προσαρμογή αυτή του εμπορικού ισοζυγίου δεν συνιστούσε αποτέλεσμα υποκατάστασης εισαγωγών από εγχώρια παραγωγή, αλλά αποτέλεσμα κυρίως της υποχώρησης του συνολικού διαθέσιμου εισοδήματος και της μείωσης στις εισαγωγές καταναλωτικών και κεφαλαιουχικών αγαθών. Όπως έχουν επισημάνει οι Αργείτης κ.ά. (2018), οι διαρροές αξίας από την εγχώρια παραγωγή προς το εξωτερικό λόγω εισαγόμενων ενδιάμεσων εισροών αυξήθηκαν από το 14% της παραγωγής το 2000 στο 17,3% το 2014. Το ζήτημα αυτό ερευνάται πιο διεξοδικά στο Διάγραμμα 5.1, όπου παρουσιάζεται η μεταβολή στο «εισαγωγικό περιεχόμενο» των βασικών συνιστωσών της τελικής ζήτησης κατά την περίοδο της κρίσης, και πιο συγκεκριμένα για τα έτη 2010 και 2015. Το «εισαγωγικό περιεχόμενο» δείχνει το μερίδιο των εισαγόμενων αγαθών και υπηρεσιών προς τη συνολική αξία της τελικής ζήτησης καθώς και ως προς τις επιμέρους συνιστώσες.⁵¹ Το «εισαγωγικό περιεχόμενο» αποτελείται από δύο μέρη: α) το άμεσο, που είναι το μερίδιο των αγαθών και των υπηρεσιών που εισάγονται άμεσα για την ικανοποίηση της συνολικής ζήτησης, και β) το έμμεσο, που συνιστά το μερίδιο των εισαγωγών οι οποίες χρησιμοποιούνται στην εγχώρια παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών. Από το Διάγραμμα 5.1 προκύπτουν τα εξής δεδομένα για το 2015:

- Το εισαγωγικό περιεχόμενο της κατανάλωσης των νοικοκυριών είναι 28,4%, αυξημένο κατά 2% σε σχέση με το 2010. Η αύξηση αυτή

⁵⁰ Βλ. INE ΓΣΕΕ (2016).

⁵¹ Για τη μεθοδολογία εκτίμησης του «εισαγωγικού περιεχομένου» βλ. Bussière et al. (2013), ενώ για μια εφαρμογή στην ελληνική οικονομία την περίοδο 2005-2014 βλ. ΤΤΕ (2018).

αποδίδεται περισσότερο στις άμεσες εισαγωγές (+1,4%) και δευτερευόντως στις έμμεσες (+0,6%).

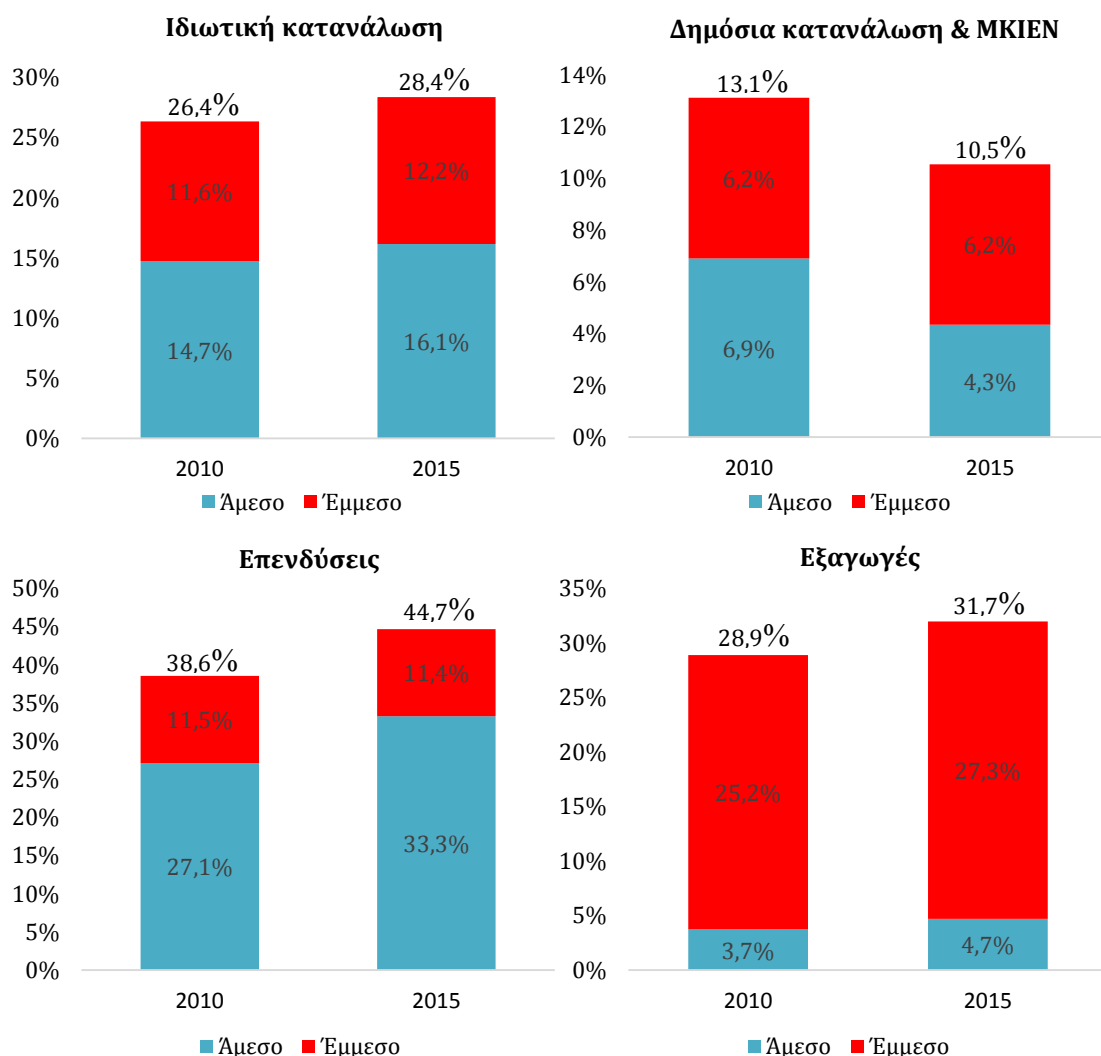
- Το εισαγωγικό περιεχόμενο της Δημόσιας κατανάλωσης και των Μη Κερδοσκοπικών Ιδρυμάτων που Εξυπηρετούν Νοικοκυριά (MKIEN) είναι 10,5%, μειωμένο κατά 2,6% σε σχέση με το 2010. Η μείωση αυτή αποδίδεται αποκλειστικά στις άμεσες εισαγωγές (-2,6%).
- Το εισαγωγικό περιεχόμενο των επενδύσεων, που είναι και το πιο υψηλό απ' όλες τις συνιστώσες της τελικής ζήτησης, ανέρχεται στο 44,7%, εμφανίζοντας σημαντική αύξηση κατά 6,1% σε σχέση με το 2010. Η αύξηση αυτή αποδίδεται στις άμεσες εισαγωγές (+6,2%), καθώς οι έμμεσες παρουσιάζουν οριακή μείωση (-0,1%).
- Το εισαγωγικό περιεχόμενο των εξαγωγών, που είναι το δεύτερο πιο υψηλό, ανέρχεται στο 31,7%, αυξημένο κατά 3,1% σε σχέση με το 2010. Η αύξηση αυτή αποδίδεται περισσότερο στις έμμεσες εισαγωγές (+2,1%) και δευτερευόντως στις άμεσες (+1%).⁵²

Κάνοντας μια συνολική αποτίμηση του Διαγράμματος 5.1, προκύπτει μια αύξηση της εξάρτησης από εισαγωγές σε όλες σχεδόν τις κατηγορίες δαπανών, με εξαίρεση τις δημόσιες δαπάνες, οι οποίες όμως βασίζονται περισσότερο στις υπηρεσίες που κατά μείζονα λόγο παράγονται εντός της χώρας. Η μεταβολή αυτή, σε συνδυασμό με την ποιοτική υποβάθμιση των εξαγωγών,⁵³ ενισχύει τον ισχυρισμό μας ότι τελικά οι πολιτικές λιτότητας και εσωτερικής υποτίμησης συνέβαλαν στην υποβάθμιση της χώρας στον διεθνή καταμερισμό εργασίας, ενώ η θετική αύξηση των εξαγωγών αποδίδεται μάλλον στην ανάκαμψη της παγκόσμιας οικονομίας μετά τη χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 σε συνδυασμό με την ισχυρή μείωση της εγχώριας ζήτησης. Οπωσδήποτε οι εισαγωγές κυρίως κεφαλαιουχικού εξοπλισμού μπορεί να έχουν μακροχρόνια θετικές επιπτώσεις εφόσον αυτές σχετίζονται με τον κλαδικό μετασχηματισμό της οικονομίας.

⁵² Να σημειωθεί ότι το άμεσο εισαγωγικό περιεχόμενο των εξαγωγών σχετίζεται με αγαθά που εισάγονται προκειμένου να επανεξαχθούν και συνιστούν ένα μικρό ποσοστό των συνολικών εξαγωγών. Σε ορισμένες αναλύσεις το άμεσο εισαγωγικό περιεχόμενο των εξαγωγών αποκλείεται εξ ολοκλήρου (βλ. Bussière et al., 2013).

⁵³ Βλ. INE ΓΣΕΕ (2019β).

Διάγραμμα 5.1: Το εισαγωγικό περιεχόμενο στις βασικές συνιστώσες της τελικής ζήτησης (Ελλάδα, 2010 και 2015)



Πηγή: Eurostat (επεξεργασία – εκτιμήσεις INE ΓΣΕΕ)

5.3 Πολλαπλασιαστές απασχόλησης και επαγγελμάτων

Στον Πίνακα 5.2 παρουσιάζονται οι δέκα κλάδοι της ελληνικής οικονομίας με τους υψηλότερους συνολικούς πολλαπλασιαστές απασχόλησης για το 2017.⁵⁴ Οι συνολικοί πολλαπλασιαστές απασχόλησης προσμετρούν τις μεταβολές στη συνολική απασχόληση της οικονομίας που προκύπτει από μια μεταβολή στη ζήτηση για το προϊόν X. Όπως μπορούμε να δούμε, στην πρώτη δεκάδα περιλαμβάνονται κυρίως κλάδοι των υπηρεσιών, στην πλειονότητά τους

⁵⁴ Για την εκτίμηση των πολλαπλασιαστών για το 2017 χρησιμοποιείται ο πίνακας εισροών-εκροών για το 2015.

χαμηλής έντασης γνώσης, καθώς και κλάδοι του πρωτογενούς τομέα και της μεταποίησης, επίσης με σχετικά χαμηλό τεχνολογικό επίπεδο. Αυτό συμβαίνει καθώς στους συγκεκριμένους κλάδους η υποκατάσταση εργασίας από κεφάλαιο είναι περιορισμένη, ώστε για την παραγωγή μίας μονάδας προϊόντος να απαιτείται μεγάλη ποσότητα εργασίας. Από αυτή την άποψη ειδική σημασία έχει και η εκτίμηση των έμμεσων πολλαπλασιαστών, οι οποίοι αποτυπώνουν τη δυνατότητα δημιουργίας απασχόλησης μέσω των εξαρτήσεων που έχει ο κλάδος X από τους υπόλοιπους κλάδους.⁵⁵ Στον Πίνακα 5.2 παρατηρούμε ότι οι επτά από τους δέκα κλάδους προέρχονται από τη μεταποίηση λόγω των πιο πολύπλοκων κλαδικών διασυνδέσεων συγκριτικά με τους κλάδους των υπηρεσιών.

Πίνακας 5.2: Πολλαπλασιαστές απασχόλησης της ελληνικής οικονομίας (2017)

Συνολικοί πολλαπλασιαστές		Έμμεσοι πολλαπλασιαστές		
1.	Δραστηριότητες βοήθειας κατ' οίκον και κοινωνικής μέριμνας χωρίς παροχή καταλύματος	0,083	Βιομηχανία ξύλου και κατασκευή προϊόντων από ξύλο και φελλό, εκτός από έπιπλα· κατασκευή ειδών καλαθοποιίας και σπαρτοπλεκτικής	0,037
2.	Δραστηριότητες νοικοκυριών ως εργοδοτών οικιακού προσωπικού, μη διαφοροποιημένες δραστηριότητες ιδιωτικών νοικοκυριών, που αφορούν την παραγωγή αγαθών –και υπηρεσιών– για ιδία χρήση	0,083	Βιομηχανία τροφίμων, ποτών και καπνού	0,022
3.	Άλλες δραστηριότητες παροχής προσωπικών υπηρεσιών	0,074	Κατασκευή επίπλων και άλλες μεταποιητικές δραστηριότητες	0,021
4.	Βιομηχανία ξύλου και κατασκευή προϊόντων από ξύλο και φελλό, εκτός από έπιπλα· κατασκευή ειδών καλαθοποιίας και σπαρτοπλεκτικής	0,060	Χαρτοποιία και κατασκευή χάρτινων προϊόντων	0,021
5.	Δασοκομία και υλοτομία	0,057	Δραστηριότητες ταξιδιωτικών πρακτορείων, γραφείων οργανωμένων ταξιδιών και άλλων υπηρεσιών κρατήσεων	0,019

⁵⁵ Οι έμμεσοι πολλαπλασιαστές απασχόλησης προκύπτουν από τη διαφορά συνολικών πολλαπλασιαστών απασχόλησης και άμεσων συντελεστών απασχόλησης όπου οι τελευταίοι συνιστούν τον λόγο απασχόλησης προς ακαθάριστο προϊόν. Για τις διαφορές μεταξύ συνολικών άμεσων και έμμεσων πολλαπλασιαστών απασχόλησης βλ. Μπελεγρή-Ρομπόλη κ.ά. (2010).

6.	Δραστηριότητες αρχιτεκτόνων και μηχανικών· τεχνικές δοκιμές και αναλύσεις	0,053	Παραγωγή κλωστοϋφαντουργικών υλών, ειδών ενδυμασίας, δέρματος και δερμάτινων ειδών	0,018
7.	Φυτική και ζωική παραγωγή, θήρα και συναφείς δραστηριότητες	0,051	Παραγωγή οπτάνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου	0,017
8.	Λιανικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσυκλετών	0,050	Αεροπορικές μεταφορές	0,017
9.	Αθλητικές δραστηριότητες και δραστηριότητες διασκέδασης και ψυχαγωγίας	0,046	Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικές ύλες	0,015
10.	Λοιπές διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες	0,043	Κατασκευές	0,015

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία – εκτιμήσεις INE ΓΣΕΕ)

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διερεύνηση των κλάδων-κλειδιών ως προς την απασχόληση λαμβάνοντας υπόψη μόνο τους έμμεσους πολλαπλασιαστές, οι οποίοι εμφανίζονται στον Πίνακα 5.3. Όπως μπορούμε να δούμε, και σε αυτή την περίπτωση, στην πλειονότητά τους πρόκειται για μεταποιητικούς κλάδους, ενώ εμφανής είναι η μείωσή τους από 14 το 2010 σε 10 το 2017. Το τελευταίο υποδεικνύει ότι οι εφαρμοζόμενες οικονομικές πολιτικές κατά την κρίση υποβάθμισαν την ικανότητα του παραγωγικού συστήματος να δημιουργεί απασχόληση.⁵⁶

Πίνακας 5.3: Κλάδοι-κλειδιά ως προς την έμμεση απασχόληση (Ελλάδα, 2010 και 2017)

	2010	2017
1.	Φυτική και ζωική παραγωγή, θήρα και συναφείς δραστηριότητες	Ορυχεία-Λατομεία
2.	Δασοκομία και υλοτομία	Παραγωγή κλωστοϋφαντουργικών υλών, ειδών ενδυμασίας, δέρματος και δερμάτινων ειδών
3.	Βιομηχανία ξύλου και κατασκευή προϊόντων από ξύλο και φελλό, εκτός από έπιπλα· κατασκευή ειδών καλαθοποιίας και σπαρτοπλεκτικής	Βιομηχανία ξύλου και κατασκευή προϊόντων από ξύλο και φελλό, εκτός από έπιπλα· κατασκευή ειδών καλαθοποιίας και σπαρτοπλεκτικής

⁵⁶ Η εξέλιξη αυτή αποτυπώνεται και στη μείωση των συνολικών έμμεσων κάθετων και οριζόντιων διασυνδέσεων απασχόλησης κατά την ίδια περίοδο.

4.	Χαρτοποιία και κατασκευή χάρτινων προϊόντων	Χαρτοποιία και κατασκευή χάρτινων προϊόντων
5.	Εκτυπώσεις και αναπαραγωγή προεγγεγραμμένων μέσων	Εκτυπώσεις και αναπαραγωγή προεγγεγραμμένων μέσων
6.	Παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων	Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικές ύλες
7.	Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικές ύλες	Παραγωγή άλλων μη μεταλλικών ορυκτών προϊόντων
8.	Παραγωγή άλλων μη μεταλλικών ορυκτών προϊόντων	Κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων
9.	Παραγωγή βασικών μετάλλων	Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού
10.	Κατασκευή μεταλλικών προϊόντων, με εξαίρεση τα μηχανήματα και τα είδη εξοπλισμού	Δραστηριότητες ενοικίασης και εκμίσθωσης
11.	Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού	
12.	Κατασκευή λοιπού εξοπλισμού μεταφορών	
13.	Δραστηριότητες συναφείς προς τις χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες και τις ασφαλιστικές δραστηριότητες	
14.	Δραστηριότητες ενοικίασης και εκμίσθωσης	

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία – εκτιμήσεις INE ΓΣΕΕ)

Στον Πίνακα 5.4 παρουσιάζονται τα είκοσι επαγγέλματα που εμφανίζουν τον υψηλότερο πολλαπλασιαστική απασχόλησης. Ειδικότερα, η συγκεκριμένη κατηγορία πολλαπλασιαστών δείχνει πόσο θα αυξηθεί η απασχόληση ανά επάγγελμα όταν αυξηθεί η ζήτηση σε όλους τους κλάδους της οικονομίας. Όπως μπορούμε να δούμε, τον υψηλότερο πολλαπλασιαστική απασχόλησης εμφανίζουν οι «Πωλητές σε καταστήματα» και ακολουθούν οι «Καθαριστές και βοηθοί οικιών, ξενοδοχείων και γραφείων» και οι «Υπάλληλοι γενικών καθηκόντων».

Πίνακας 5.4: Πολλαπλασιαστές επαγγελμάτων (Ελλάδα, 2010 και 2017)

2010		2017		
1.	Πωλητές σε καταστήματα	110,1	11. Οδηγοί φορτηγών και λεωφορείων	34,1
2.	Καθαριστές και βοηθοί οικιών,	90,4	12. Επαγγελματίες του χρηματοοικονομικού και	30,4

ξενοδοχείων και γραφείων			μαθηματικού κλάδου		
3.	Υπάλληλοι γενικών καθηκόντων	72,9	13.	Νομικοί εν γένει	29,7
4.	Καλλιεργητές προσανατολισμένοι στην αγορά	52,4	14.	Μηχανικοί και επισκευαστές μηχανημάτων	29,6
5.	Επαγγελματίες του χρηματοοικονομικού τομέα	48,3	15.	Εργαζόμενοι στον τομέα του αθλητισμού και της σωματικής αγωγής	26,8
6.	Κομμωτές/κομμώτριες, αισθητικοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	41,1	16.	Συγγραφείς, δημοσιογράφοι και επαγγελματίες του γλωσσικού τομέα	26,3
7.	Μηχανικοί (εξαιρουμένων των ηλεκτροτεχνολόγων)	41,0	17.	Τυπογράφοι και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	25,9
8.	Παιδοκόμοι και βοηθοί δασκάλων	36,1	18.	Εργάτες μεταποίησης	24,5
9.	Τεχνίτες επεξεργασίας ξύλου, επιπλοποιοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	35,3	19.	Άλλοι υπάλληλοι γραφείου	24,1
10.	Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών προστασίας	34,7	20.	Οδηγοί αυτοκινήτων, μικρών φορτηγών και μοτοσικλετών	23,7

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία – εκτιμήσεις INE ΓΣΕΕ)

5.4 Μελέτη περίπτωσης 1: Οι κατασκευές ως πυλώνας ανάπτυξης της οικονομίας

Στο τελευταίο αναπτυξιακό νομοσχέδιο η κυβέρνηση συμπεριέλαβε ορισμένα μέτρα που έχουν ως πρώτιστο στόχο την ανάκαμψη της αγοράς ακινήτων και την ενεργοποίηση της οικοδομικής δραστηριότητας. Θεωρούμε καταρχήν ότι η ανάκαμψη ενός κλάδου, ο οποίος μάλιστα υπέστη τις χειρότερες επιπτώσεις από την πρόσφατη κρίση σε απόλυτους και σχετικούς όρους, με το μερίδιο της προστιθέμενης αξίας να μειώνεται από το 5,01% το 2008 στο 2,49% το 2018,⁵⁷ θα είναι μια θετική εξέλιξη. Ωστόσο, θεωρούμε αναγκαία την αποτίμηση της θέσης του κλάδου στο συνολικό παραγωγικό υπόδειγμα της οικονομίας. Ο βιώσιμος μετασχηματισμός του τεχνικού-παραγωγικού υποδείγματός μας θα εξαρτηθεί όχι μόνο από την ενεργοποίηση ενός κλάδου, αλλά κυρίως από το κατά πόσο μπορεί να συμβάλει στη βελτίωση της συνεκτικότητας του

⁵⁷ Βλ. INE ΓΣΕΕ (2019β).

παραγωγικού συστήματος, δηλαδή στην ανάπτυξη και άλλων κλάδων και προϊόντων-κλειδιών καθώς και στην αύξηση της συνολικής απασχόλησης. Το ζήτημα αυτό ερευνάται στη συνέχεια χρησιμοποιώντας και σε αυτή την περίπτωση τη μέθοδο ανάλυσης εισροών-εκροών.

Στον Πίνακα 5.5 παρουσιάζεται η θέση των κατασκευών στο παραγωγικό υπόδειγμα, ενώ ταυτόχρονα αναλύεται και η θέση που κατέχει η «Διαχείριση ακίνητης περιουσίας», καθώς σχετίζεται άμεσα με τις κατασκευές μέσω της αγοραπωλησίας ακινήτων. Στον πίνακα παρουσιάζεται η κατάταξη των δύο παραγωγικών δραστηριοτήτων ως προς τις κάθετες και τις οριζόντιες διασυνδέσεις, το εισαγωγικό περιεχόμενο, τους συνολικούς πολλαπλασιαστές απασχόλησης και τους πολλαπλασιαστές των συναφών επαγγελμάτων. Η τελευταία μεταβλητή δείχνει πόσο θα αυξηθεί η απασχόληση στα επαγγέλματα που υποστηρίζουν τις σχετικές δραστηριότητες όταν αυξηθεί η ζήτηση στο σύνολο των κλάδων.

Ξεκινώντας από τις κατασκευές, προκύπτει υψηλή θέση στην κατάταξη όσον αφορά τις κάθετες διασυνδέσεις, ενώ στον αντίποδα χαμηλές είναι οι οριζόντιες διασυνδέσεις. Αυτό σημαίνει ότι μια αύξηση στη ζήτηση για κατασκευές συμβάλλει σε μια ισχυρή αύξηση της παραγωγής των κλάδων που προμηθεύουν τις αντίστοιχες δραστηριότητες. Την ίδια στιγμή, η αύξηση των κατασκευών έχει περιορισμένη συμβολή στην ανάπτυξη άλλων προϊόντων. Δεδομένου ότι το προϊόν των κατασκευών χαρακτηρίζεται από έναν συνδυασμό υψηλών κάθετων και χαμηλών οριζόντιων διασυνδέσεων δεν αποτελεί «προϊόν-κλειδί» για την οικονομία. Ιδιαίτερα χαμηλό είναι το εισαγωγικό περιεχόμενο το οποίο σε έναν βαθμό αποδίδεται και στη μη εμπορευσιμότητα των κατασκευών. Από την άλλη πλευρά, σε μέσα προς υψηλά επίπεδα κυμαίνονται οι δύο πολλαπλασιαστές που σχετίζονται με τη δημιουργία θέσεων εργασίας. Όσον αφορά τις δραστηριότητες διαχείρισης ακίνητης περιουσίας εμφανίζουν πολύ χαμηλές επιδόσεις σε όλες σχεδόν τις μεταβλητές με εξαίρεση τις μέσες προς υψηλές οριζόντιες διασυνδέσεις, ενώ η χαμηλή κατάταξη ως προς το εισαγωγικό περιεχόμενο αποδίδεται επίσης στη μη εμπορευσιμότητά τους, καθώς και στην περιορισμένη ζήτηση για κεφαλαιουχικά αγαθά.

Πίνακας 5.5: Η θέση των κατασκευών και της διαχείρισης ακίνητης περιουσίας στο παραγωγικό υπόδειγμα της ελληνικής οικονομίας (2015 και 2017)

Μεταβλητές	Κατασκευές	Διαχείριση ακίνητης περιουσίας
Κάθετες διασυνδέσεις (2015)	11	61
Οριζόντιες διασυνδέσεις (2015)	49	24
Προϊόν-κλειδί (2015)	Όχι	Όχι
Εισαγωγικό περιεχόμενο (2015)	41	51
Συνολικοί πολλαπλασιαστές απασχόλησης (2017)	18	63
Πολλαπλασιαστές επαγγελματιών (2017)	24	63

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία – εκτιμήσεις INE ΓΣΕΕ)

Αποτιμώντας συνολικά τον κατασκευαστικό τομέα, θεωρούμε ότι η συμβολή του έγκειται περισσότερο στην ανάπτυξη άλλων κλάδων και δευτερευόντως στη δημιουργία απασχόλησης. Ειδικότερα, όσον αφορά την ανάπτυξη άλλων κλάδων με τους οποίους έχει ισχυρές κάθετες διασυνδέσεις, ιδιαίτερη σημασία έχουν εκείνοι που ταυτόχρονα παράγουν και προϊόντα-κλειδιά όπως τα ακόλουθα (στην παρένθεση η κατάταξη ως προς το μέγεθος των διασυνδέσεων):

- Κατασκευασμένα μεταλλικά προϊόντα εκτός μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού (2η θέση).
- Βασικά μέταλλα (3η θέση).
- Άλλα μη μεταλλικά ορυκτά προϊόντα (4η θέση).
- Υπηρεσίες αρχιτεκτόνων και μηχανικών· υπηρεσίες τεχνικών δοκιμών και αναλύσεων (9η θέση).

Στη δεύτερη δεκάδα της κατάταξης εντοπίζονται τα εξής προϊόντα-κλειδιά:

- Προϊόντα από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικές ύλες (14η θέση).
- Ηλεκτρολογικός εξοπλισμός (15η θέση).
- Χημικές ουσίες και προϊόντα (16η θέση).
- Ξυλεία και προϊόντα από ξύλο και φελλό (εκτός από έπιπλα)· είδη καλαθοποιίας και σπαρτοπλεκτικής (20η θέση).

Συνοψίζοντας, η εκτίμησή μας είναι ότι η ενεργοποίηση του κλάδου των κατασκευών είναι σημαντική για την οικονομία, εφόσον ληφθούν υπόψη οι περιβαλλοντικές διαστάσεις της συγκεκριμένης οικονομικής δραστηριότητας. Ωστόσο, οι διαρθρωτικές αδυναμίες που υποδείξαμε παραπάνω ορίζουν ότι μια τέτοια διαδικασία θα πρέπει να γίνει ισόρροπα, με παρεμβάσεις και σε πιο παραγωγικές δραστηριότητες. Η χώρα δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να οδηγηθεί ξανά στην κατασκευαστική φρενίτιδα προηγούμενων δεκαετιών, η οποία συνέβαλε σε ένα προβληματικό και μη βιώσιμο παραγωγικό υπόδειγμα. Ταυτόχρονα, η ανάπτυξη της οικοδομής θα πρέπει να εναρμονίζεται πλήρως με ένα νέο τεχνικοοικονομικό υπόδειγμα, το οποίο θα είναι πιο φιλικό προς το περιβάλλον ενσωματώνοντας τις πράσινες τεχνολογίες που αναπτύσσονται και στον κλάδο των κατασκευών. Η συγκεκριμένη παράμετρος δεν είχε ληφθεί ιδιαίτερα υπόψη στα προηγούμενα κύματα οικοδομικής δραστηριότητας, γεγονός που θα μπορούσε να διαφοροποιήσει ποιοτικά τη συγκεκριμένη παρέμβαση στην τρέχουσα συγκυρία. Από αυτή την άποψη, η ανάπτυξη της οικοδομής, εκτός από το φιλικό περιβαλλοντικό αποτύπωμα που μπορεί να φέρουν οι νέες οικοδομές, είναι πιθανό να έχει και επιπλέον ευεργετικές επιδράσεις. Τέτοιες είναι η ανάπτυξη τεχνογνωσίας και η δημιουργία αντίστοιχων οικονομιών κλίμακας στην εγχώρια παραγωγή οικολογικών υλικών που χρησιμοποιούνται στις κατασκευές.

5.5 Μελέτη περίπτωσης 2: Ο τουρισμός ως ατμομηχανή της ελληνικής οικονομίας

Στον δημόσιο διάλογο ο πιο συχνός χαρακτηρισμός που αποδίδεται στον τουρισμό είναι εκείνος της ατμομηχανής της ελληνικής οικονομίας. Σε έναν βαθμό ο χαρακτηρισμός αυτός δεν είναι άδικος, καθώς κατά την περίοδο της κρίσης ήταν ο μοναδικός τομέας που επέδειξε ανθεκτικότητα, με αύξηση της τουριστικής κίνησης και των αντίστοιχων εισπράξεων, αν και με σοβαρές περιφερειακές ανισότητες. Ταυτόχρονα, λειτούργησε και ως ανασχετικός παράγοντας στη ραγδαία άνοδο του ποσοστού ανεργίας, ιδίως στις τουριστικές περιοχές, όπως οι νησιωτικές περιφέρειες του Νοτίου Αιγαίου, της Κρήτης, των Ιονίων νήσων και δευτερευόντως του Βορείου Αιγαίου. Από την άλλη πλευρά όμως, ο συγκεκριμένος τομέας έχει ως βασικό γνώρισμα τις ευέλικτες μορφές

απασχόλησης, οι οποίες μάλιστα γενικεύτηκαν ακόμη περισσότερο εξαιτίας της απορρύθμισης της αγοράς εργασίας κατά τη διάρκεια της κρίσης. Για τις περιφέρειες με ισχυρή τουριστική ανάπτυξη, η «αρρύθμιστη ευελικτοποίηση» υπήρξε μεν ένας ισχυρός μηχανισμός προσαρμογής στις επιπτώσεις της κρίσης, αλλά το τίμημα ήταν η εξάπλωση των κακοπληρωμένων θέσεων εργασίας.⁵⁸ Ένα ακόμα αρνητικό στοιχείο είναι ότι ο τουρισμός (όπως και οι κατασκευές) είναι ιδιαίτερα ευαίσθητος στις διακυμάνσεις της παγκόσμιας οικονομίας.

Χρησιμοποιώντας το ίδιο αναλυτικό πλαίσιο με εκείνο της μελέτης περίπτωσης 1, ερευνάται στη συνέχεια εάν ο τουρισμός συγκεντρώνει ορισμένα τουλάχιστον ποιοτικά χαρακτηριστικά που τον καθιστούν πραγματικά ατμομηχανή της οικονομίας. Όμως, επειδή ο τουρισμός ενσωματώνει ένα πλήθος ετερόκλητων δραστηριοτήτων, όπως οι μεταφορές, η ψυχαγωγία, η στέγαση και η εστίαση κ.λπ., έχει ως αποτέλεσμα να μην αποτυπώνεται διακριτά ως κλάδος ή προϊόν στα σχετικά συστήματα ταξινόμησης. Γι' αυτόν τον λόγο, η ανάλυσή μας επικεντρώνεται στις «Υπηρεσίες διαμονής και εστίασης», οι οποίες συνιστούν την οικονομική δραστηριότητα που είναι πιο στενά συνυφασμένη με τον τουρισμό.

Στον Πίνακα 5.6 παρουσιάζεται η θέση των «Υπηρεσιών διαμονής και εστίασης» στο παραγωγικό υπόδειγμα όπου προκύπτει μια μέση προς υψηλή θέση στην κατάταξη όσον αφορά τις κάθετες διασυνδέσεις, ενώ στον αντίποδα πολύ χαμηλές εμφανίζονται οι οριζόντιες διασυνδέσεις. Με δεδομένο τον συνδυασμό υψηλών κάθετων και χαμηλών οριζόντιων διασυνδέσεων, το συγκεκριμένο προϊόν δεν αποτελεί προϊόν-κλειδί για την οικονομία. Ιδιαίτερα χαμηλό είναι το εισαγωγικό περιεχόμενο, το οποίο σε έναν βαθμό αποδίδεται στο γεγονός ότι η κατανάλωση γίνεται στον τόπο παραγωγής τους. Από την άλλη πλευρά, όπως και στον κλάδο των κατασκευών, σε μέσα προς υψηλά επίπεδα κυμαίνονται οι δύο πολλαπλασιαστές που σχετίζονται με τη δημιουργία θέσεων εργασίας.

⁵⁸ Βλ σχετικά Gialis et al. (2019).

Πίνακας 5.6: Η θέση των υπηρεσιών διαμονής και εστίασης στο παραγωγικό υπόδειγμα της ελληνικής οικονομίας (2015 και 2017)

Μεταβλητές	Υπηρεσίες διαμονής και εστίασης
Κάθετες διασυνδέσεις (2015)	24
Οριζόντιες διασυνδέσεις (2015)	58
Προϊόν-κλειδί (2015)	Όχι
Εισαγωγικό περιεχόμενο (2015)	51
Συνολικοί πολλαπλασιαστές απασχόλησης (2017)	21
Πολλαπλασιαστές επαγγελματιών (2017)	18

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία – εκτιμήσεις INE ΓΣΕΕ)

Κάνοντας μια συνολική αποτίμηση των υπηρεσιών διαμονής και εστίασης, θεωρούμε ότι η συμβολή τους έγκειται περισσότερο στη δημιουργία απασχόλησης, που εμφανίζει σχετικά καλές επιδόσεις, και δευτερευόντως στην ανάπτυξη άλλων κλάδων, χωρίς όμως αυτοί να έχουν ισχυρό παραγωγικό αποτύπωμα. Οι κλάδοι με τους οποίους έχουν ισχυρές κάθετες διασυνδέσεις και ταυτόχρονα παράγουν προϊόντα-κλειδιά είναι οι εξής:

- Χημικές ουσίες και προϊόντα (9η θέση).
- Χαρτί και προϊόντα από χαρτί (14η θέση).
- Κατασκευασμένα μεταλλικά προϊόντα εκτός μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού (15η θέση).
- Βασικά μέταλλα (16η θέση).
- Προϊόντα από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικές ύλες (19η θέση).

Τέλος, να σημειωθεί ότι ιδιαίτερη συμβολή μπορεί να έχουν οι «Υπηρεσίες διαμονής και εστίασης» στην ανάπτυξη του αγροδιατροφικού τομέα με τον οποίο διαθέτει πολύ ισχυρές κάθετες διασυνδέσεις, καθώς τα «Είδη διατροφής, ποτά και προϊόντα καπνού» βρίσκονται στη 2η θέση και ακολουθούν τα «Προϊόντα γεωργίας, θήρας και συναφείς υπηρεσίες» στην 3η θέση. Οι συγκεκριμένοι κλάδοι μπορεί να μην παράγουν προϊόντα-κλειδιά, όπως είδαμε και στην Ενότητα 5.2, αλλά έχουν υψηλή απασχόληση και ταυτόχρονα συνιστούν εμπορεύσιμους κλάδους. Ωστόσο, είναι ιδιαίτερα σημαντικό να επικρατήσει η αντίληψη ότι ο αγροδιατροφικός τομέας και ο τουρισμός

συνιστούν μια αλυσίδα αξίας η οποία ξεκινάει από την ελληνική γη και μέσω της εγχώριας μεταποίησης τροφίμων διατίθεται στον τουρισμό.

Ολοκληρώνοντας την ανάλυση της ενότητας, θεωρούμε ότι στη μεταμνημονιακή εποχή το αναπτυξιακό υπόδειγμα της ελληνικής οικονομίας δεν πρέπει να εξειδικευτεί σε ορισμένους κλάδους ή να παραμείνει εγκλωβισμένο σε δραστηριότητες σχετικά χαμηλού τεχνολογικού επιπέδου. Αντιθέτως, η θέση του ΙΝΕ ΓΣΕΕ είναι ότι μαζί με την ανάπτυξη πιο παραδοσιακών δραστηριοτήτων, όπως οι κατασκευές ή ο τουρισμός, θα πρέπει να δοθεί έμφαση και στην ανάπτυξη μεταποιητικών κλάδων που παράγουν προϊόντα-κλειδιά, ιδίως όσων είναι υψηλής τεχνολογίας και εντάσεως γνώσεως, καθώς και στις αντίστοιχες υπηρεσίες.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αγναντόπουλος, Α. και Ευστράτογλου, Α. (2015). «Προς μια μακρόπνοη εξαγωγική πολιτική: Από την εσωτερική υποτίμηση στη βελτίωση της διαρθρωτικής ανταγωνιστικότητας», Κείμενο Πολιτικής 12, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Αργεΐτης, Γ. (2012). *Χρεοκοπία και οικονομική κρίση: Αποτυχία και κατάρρευση του ελληνικού μοντέλου καπιταλισμού*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Αργεΐτης, Γ., Κορατζάνης, Ν., Παϊταρίδης, Δ., Πασσάς, Κ. και Πιέρρος, Χ. (2018). *Η α(υτα)πάτη των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής της Ελλάδας*, Αθήνα: Παπαζήση.
- ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2016). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ενδιάμεση Έκθεση 2016, Αθήνα.
- ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2017). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ενδιάμεση Έκθεση 2017, Αθήνα.
- ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2018). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ενδιάμεση Έκθεση 2018, Αθήνα.
- ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2019α). «Δελτίο οικονομικών εξελίξεων», Δ-01, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Αθήνα, Οκτώβριος.
- ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2019β). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ετήσια Έκθεση 2019, Αθήνα.
- ΕΛΣΤΑΤ (2019). «Τριμηνιαίοι μη χρηματοοικονομικοί λογαριασμοί Γενικής Κυβέρνησης 2^ο Τρίμηνο 2019», Δελτίο Τύπου, 22 Οκτωβρίου.
- Μιχοπούλου Σ. (2014). *Κρίση χρέους, δημοσιονομική λιτότητα και οικονομική κρίση στην Ευρωζώνη*, Μελέτη 30, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Μπελεγρή, Α., Μαρκάκη, Μ. και Μιχαηλίδης, Π. (2010). *Οι διακλαδικές σχέσεις στην ελληνική οικονομία: 1994-2007*, ΙΝΕ ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ.
- ΤτΕ (2018). *Νομισματική Πολιτική 2017-2018*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, Ιούλιος.
- ΤτΕ (2019). *Νομισματική Πολιτική 2018-2019*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, Ιούλιος.
- Υπουργείο Οικονομικών (2019). *Εισηγητική Έκθεση Προϋπολογισμού 2020*, Αθήνα, Νοέμβριος.

Ξενόγλωσση

- Bussière, M., Callegari, G., Ghironi, F., Sestieri, G. and Yamano, N. (2013). “Estimating trade elasticities: Demand composition and the trade collapse

of 2008-2009”, *American Economic Journal*, Macroeconomics, 5 (3), pp. 118-151.

- Dodig, N., Hein, E. and Detzer, D. (2016). “Financialisation and the financial and economic crises: Theoretical framework and empirical analysis for 15 countries”, in Hein, E., Detzer, D. and Dodig, N. (eds), *Financialisation and the financial and economic crises: country studies*, London: Edward Elgar.
- Eurofound (2010). *Addressing the Gender Pay Gap: Government and Social Partner Actions*, Dublin.
- EC (2016). *Study and Reports on the VAT Gap in the EU-28 Member States: 2016 Final Report*, TAXUD/2015/CC/131.
- EC (2018a). *Draft Supplemental Memorandum of Understanding*, Fourth Review of the ESM Programme, 20 June.
- EC (2018b). *Compliance Report: ESM Stability Support Programme for Greece*, Fourth Review, DG-ECFIN, European Commission, 9 July.
- EC (2018c). *SBA Fact Sheet Greece*, European Commission, Brussels.
- EC (2019a). “Enhanced surveillance report: Greece”, Institutional Paper 116, DG-ECFIN, European Commission, November.
- EC (2019b). *2019 European Semester: Assessment of Progress on Structural Reforms, Prevention and Correction of Macroeconomic Imbalances, and Results of In-depth Reviews under Regulation (EU) No 1176/2011*, Country Report Greece 2019, Commission Staff Working Document, European Commission, Brussels, 27 February.
- EC (2019c). *Taxation Trends in the European Union: Data for the European Union 2019*, DG Taxation and Customs Union, European Commission.
- EC (2019d). *Study and Reports on the VAT Gap in the EU-28 Member States: 2019 Final Report*, TAXUD/2015/CC/131.
- ETUI (2019). *Benchmarking Working Europe 2019*, ETUI, Brussels.
- Eurostat (2008). *Eurostat Manual of Supply, Use and Input-Output Tables*, Eurostat, Luxemburg.
- Eurostat (n.d). “Annex 3 – High-tech aggregation by NACE Rev. 2”, in Eurostat Indicators on High-tech Industry and Knowledge – Intensive Services.
- Gialis, S., Paitaridis, D., Seretis, S., Ioannides, A. and Underthun, A. (2019). *In What Terms and at What Cost Resilient? “Unregulated flexibilization” in Regional “Troubled Waters”*, European Planning Studies (published online).
- Geršak, U. and Muhaj, D. (2016). *Inter-sectoral Production Linkages in Slovenia: An Input-Output Analysis*, Banka Slovenije, No. 2/2016.
- ILO (2018). *The Impact of Social Dialogue and Collective Bargaining on Working Conditions in SMEs, a Literature Review*, ILO, Geneva.
- IMF (2019). “Greece: 2019 article IV consultation – press release; staff

report; and statement by the executive director for Greece”, IMF Country Report No. 19/340, November.

- Leythienne, D. and Ronkowski, P. (2018). *A Decomposition of the Unadjusted Gender Pay Gap Using Structure of Earnings Survey Data*, European Commission, Luxemburg.
- Miller, R.E. and Blair, P.D. (2009). *Input-Output Analysis: Foundations and Extensions*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Müller, T. (2019). “She works hard for the money: Tackling low pay in sectors dominated by women—evidence from health and social care”, ETUI Research Paper.
- ONS (2014). *United Kingdom Input-Output Analytical Tables 2010*, Office for National Statistics, London.
- UNCTAD (2019). *Trade and Development Report: Financing a Global New Green Deal*, United Nations, Geneva.

Ηλεκτρονικές πηγές

- Ameco database:
https://ec.europa.eu/economy_finance/ameco/user/serie/SelectSerie.cfm
- Eurostat: <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>
- ILO: info stories [https://www.ilo.org/infostories/en-GB/Stories/Employment/SMEs#grid-the-employers-perspective-\(1\)](https://www.ilo.org/infostories/en-GB/Stories/Employment/SMEs#grid-the-employers-perspective-(1))
- Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ): <https://www.statistics.gr/>
- Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων: <https://www.ypakp.gr/>
- Τράπεζα της Ελλάδος: <https://www.bankofgreece.gr/>
- OECD: <https://stats.oecd.org/>

Παράρτημα 1: Παραγόμενα προϊόντα

Προϊόντα γεωργίας, θήρας και συναφείς υπηρεσίες	Υπηρεσίες αεροπορικών μεταφορών
Προϊόντα δασοκομίας και υλοτομίας και συναφείς υπηρεσίες	Υπηρεσίες αποθήκευσης και υποστηρικτικές προς τη μεταφορά υπηρεσίες
Ψάρια και άλλα αλιευτικά προϊόντα· προϊόντα υδατοκαλλιέργειας· υποστηρικτικές προς την αλιεία υπηρεσίες	Ταχυδρομικές και ταχυμεταφορικές υπηρεσίες
Ορυχεία και λατομεία	Υπηρεσίες διαμονής και υπηρεσίες εστίασης
Είδη διατροφής· ποτά· προϊόντα καπνού	Εκδοτικές υπηρεσίες
Προϊόντα κλωστοϋφαντουργίας· είδη ένδυσης· δέρμα και συναφή προϊόντα	Υπηρεσίες παραγωγής κινηματογραφικών ταινιών, ταινιών βίντεο και τηλεοπτικού προγράμματος, ηχογραφήσεις και μουσικές εκδόσεις· υπηρεσίες προγραμματισμού και ραδιοτηλεοπτικών εκπομπών
Ευλεία και προϊόντα από ξύλο και φελλό (εκτός από έπιπλα)· είδη καλαθοποιίας και σπαρτοπλεκτικής	Υπηρεσίες τηλεπικοινωνιών
Χαρτί και προϊόντα από χαρτί	Υπηρεσίες προγραμματισμού ηλεκτρονικών υπολογιστών, παροχής συμβουλών και συναφείς υπηρεσίες· υπηρεσίες πληροφορίας
Προϊόντα εκτύπωσης και εγγραφής προεγγεγραμμένων μέσων	Χρηματοοικονομικές υπηρεσίες εκτός από τις ασφαλιστικές υπηρεσίες και τα συνταξιοδοτικά ταμεία
Προϊόντα οπτάνθρακα και προϊόντα διύλισης πετρελαίου	Ασφαλιστικά, αντασφαλιστικά και συνταξιοδοτικά ταμεία, εκτός από την υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση
Χημικές ουσίες και προϊόντα	Υπηρεσίες συναφείς προς τις χρηματοοικονομικές και τις ασφαλιστικές υπηρεσίες
Βασικά φαρμακευτικά προϊόντα και φαρμακευτικά σκευάσματα	Διαχείριση ακίνητης περιουσίας εκτός από τα τεκμαρτά ενοίκια
Προϊόντα από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικές ύλες	Νομικές και λογιστικές υπηρεσίες· υπηρεσίες κεντρικών γραφείων (εδρών) εταιρειών· υπηρεσίες παροχής συμβουλών διαχείρισης
Άλλα μη μεταλλικά ορυκτά προϊόντα	Υπηρεσίες αρχιτεκτόνων και μηχανικών· υπηρεσίες τεχνικών δοκιμών και αναλύσεων
Βασικά μέταλλα	Υπηρεσίες επιστημονικής έρευνας και ανάπτυξης
Κατασκευασμένα μεταλλικά προϊόντα εκτός μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού	Υπηρεσίες διαφήμισης και έρευνας αγοράς
Ηλεκτρονικοί υπολογιστές, ηλεκτρονικά και οπτικά προϊόντα	Άλλες επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές υπηρεσίες· κτηνιατρικές υπηρεσίες
Ηλεκτρολογικός εξοπλισμός	Υπηρεσίες ενοικίασης και χρηματοδοτικής μίσθωσης
Μηχανήματα και είδη εξοπλισμού π.δ.κ.α.	Υπηρεσίες απασχόλησης
Μηχανοκίνητα οχήματα, ρυμουλκούμενα και ημιρυμουλκούμενα	Υπηρεσίες ταξιδιωτικών πρακτορείων, γραφείων οργανωμένων ταξιδιών και άλλες υπηρεσίες κράτησης και συναφείς υπηρεσίες
Άλλος εξοπλισμός μεταφορών	Υπηρεσίες παροχής προστασίας και ερευνών· υπηρεσίες σε κτίρια και εξωτερικούς χώρους· υπηρεσίες διοίκησης γραφείου, γραμματειακής υποστήριξης και άλλες υπηρεσίες παροχής υποστήριξης προς τις επιχειρήσεις
Έπιπλα, άλλα προϊόντα μεταποίησης	Υπηρεσίες δημόσιας διοίκησης και άμυνας· υπηρεσίες υποχρεωτικής κοινωνικής ασφάλισης
Υπηρεσίες επισκευής και εγκατάστασης μηχανημάτων και εξοπλισμού	Υπηρεσίες εκπαίδευσης
Ηλεκτρικό ρεύμα, φυσικό αέριο, ατμός και κλιματισμός	Υπηρεσίες ανθρώπινης υγείας
Φυσικό νερό· υπηρεσίες επεξεργασίας και παροχής νερού	Υπηρεσίες φροντίδας κατ' οίκον· υπηρεσίες κοινωνικής μέριμνας χωρίς παροχή καταλύματος

Υπηρεσίες επεξεργασίας λυμάτων· λυματολάσπη· υπηρεσίες συλλογής, επεξεργασίας και διάθεσης αποβλήτων· ανάκτηση υλικών· υπηρεσίες εξυγίανσης και άλλες υπηρεσίες διαχείρισης αποβλήτων	Υπηρεσίες δημιουργικής δραστηριότητας, τεχνών και ψυχαγωγίας· υπηρεσίες βιβλιοθηκών, αρχειοφυλακείων, μουσείων και άλλες πολιτιστικές υπηρεσίες· υπηρεσίες τυχερών παιχνιδιών και στοιχημάτων
Κατασκευές και κατασκευαστικές εργασίες	Αθλητικές υπηρεσίες και υπηρεσίες διασκέδασης και ψυχαγωγίας
Υπηρεσίες χονδρικού και λιανικού εμπορίου και υπηρεσίες επισκευής μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών	Υπηρεσίες παρεχόμενες από οργανώσεις
Υπηρεσίες χονδρικού εμπορίου, εκτός χονδρικού εμπορίου μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών	Υπηρεσίες επισκευής ηλεκτρονικών υπολογιστών και ειδών ατομικής και οικιακής χρήσης
Υπηρεσίες λιανικού εμπορίου, εκτός από το λιανικό εμπόριο μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών	Άλλες προσωπικές υπηρεσίες
Υπηρεσίες χερσαίων μεταφορών και υπηρεσίες μεταφορών μέσω αγωγών	Υπηρεσίες νοικοκυριών ως εργοδοτών οικιακού προσωπικού και μη διαφοροποιημένα αγαθά και υπηρεσίες που παράγονται από ιδιωτικά νοικοκυριά για ίδια χρήση
Υπηρεσίες πλωτών μεταφορών	

